

Михайло Гутор

**КАТАСТРОФА єврейських громад штетлів:
Великих Мостів, Жовкви, Золочева, Олеська,
Перемишлян, Рави-Руської**

Національний історико-меморіальний заповідник «БабинЯр»
Київ-2023

Передмова

Голокост ... Що це? Апокаліпсис? Чума ненависті до цілої нації?

Що це за ідеологія, що вражає ретельною продуманістю і докладною розробленістю заходів, спрямованих в першу чергу на повне знищення цілого народу?

Єврейський Голокост був описаний в книгах Елі Візеля, єврейського письменника, що пройшов крізь пекло Аушвіца і Бухенвальда. Після його першої книги "І світ мовчав", що вийшла в 1956 році, слово "голокост" стали писати з великої літери.

З початку дії режиму нацистів були засновані концентраційні табори, куди відправлялися євреї, цигани та інші жертви расової та етнічної ненависті. Для контролю над ситуацією створювалися табори примусової праці, гетто для єврейського населення. Для подальшої депортації людей діяли пересильні табори. Величезна їх кількість функціонувала по всій Німеччині та на окупованих територіях.

У 1938 році світ потрясли події "Кришталевої ночі". Це був скоординований погром євреїв, безліч з яких було покалічено або вбито, тисячі людей були відправлені в концтабори.

Окупація німецькими нацистами України відкрила нову, страхітливу сторінку в її історії. Принесені сюди окупантами расистські ідеї стали фатальними для євреїв. Розмірковуючи над їх роллю в Голокості, ізраїльський учений Дж. Тененбаум стверджує: нацисти зробили теорію еволюції тваринного світу невід'ємною частиною своєї ідеології. «Їхній політичний словник був насичений такими словами, як простір, боротьба, відбір і викорінення... Вони не приховували наступного силогізму своєї логіки: світ – це джунглі, в яких різні народи ведуть боротьбу за територію. Виграє сильніший, натомість слабший гине чи його вбивають. Чужі раси є загрозою безпеці. Євреї – це чужий елемент, і до них має бути застосований закон джунглів, котрий є законом божественним. Якщо такі визначальні постулати, то яка місія може бути більш високоморальною, ніж знищення євреїв? Тут закінчується силогізм – і відкриваються двері газових камер»¹.

Фізичному знищенню більшості євреїв Західної України передувало їх обмеження в правах, примус носити спеціальні знаки, відмежування від «арійського» світу й концентрація в гетто, пограбування й поневіряння...

Як це стало можливим? Де проходила та грань, за яку не можна заходити, за якої люди переставали бути людьми?

¹ Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы; [пер. с англ.] / Д. Михман. – Днепропетровск, 2005. – С. 36.

КАТАСТРОФА єврейських громад штетлів: Великих Мостів, Жовкви, Золочева, Олеська, Перемишлян, Рави-Руської

Великі Мости²

Мости Великі³

Перше писемне свідоцтво про існування містечка на цьому місці належить до XV ст., у 1472 р.⁴ на лівому березі Рати, серед лісів існувала оселя, звана Мости або міст. У записах про село Мости в королівського збирача податків сказано: «600 овець, 2 корчми, дворища волохів». Той факт, що в Мостах у 1472 р. існувало аж дві корчми говорить про те, що ця оселя була не такою ж малою.

Далі на долю села проливають світло уривки з німецької літературної пам'ятки XV ст. З неї ми довідуємось, що в неділю 9 липня 1497 р. через Мости з Белза переїжджають хрестоносці, яких викликав на війну з турками польський король Ян Ольбрахт. Загін лицарів 400 чоловік. Секретар зробив запис про похід: «Пусте село, назване Мости і річка тут Рата». Очевидно всі селяни встигли сховатися в лісі. Наскоки татар часто руйнували країну. На Белзькій землі ті побували ще в 1450 р.

В історичних хроніках від 16 століття згадується невеличке поселення Містки, що притулилося на правому березі річки Рати, на півдорозі між Жовквою та Белзом.

² URL: https://myshtetl.org/lvovskaja/velikiye_mosty.html

³ URL: https://myshtetl.org/lvovskaja/velikiye_mosty.html

⁴ В. Пшик Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII-XVIII ст. (українською). Львів, 2008. – С.170–171. ISBN 966-8095-03-0.

Подальшу долю Містків кардинально змінив їх власник – польський король Сигізмунд II Август, який 23 липня 1549 р. видав привілей на прохання белзького, люблінського старости, графа Станіслава Тенчинського,⁵ згідно з яким селу надали статус міста з одночасним запровадженням магдебурзького права. Це в історії рідкий випадок, коли дату заснування міста відомо з точністю до дня. Із вдячності мешканці вирішили назвати місто Августів — на честь короля, який призначив першим його вїтом Андрія Рокицького.

Щоб якнайшвидше наповнити міську скарбницю, магістрату надали три лани поля, лазню, солодовню, броварню й ремісничу ятку. Крім цього, у міську казну надходив увесь виторг від продажу горілки, а також кожна третя мірка борошна від млина. У місті запровадили щотижневі ярмарки — в середу, і два річні — на свята Божого Тіла та Всіх Святих. Старості надавали право брати чинш від лав м'ясників, а у дні торгів — від усіх інших товарів. «Новоспечених» міщан звільнили від усіх феодалських податків і повинностей, а також від робіт біля замку. Обов'язковими залишалися лише роботи з ремонту доріг і млинів (один із них був у місті, інший — у селі Воля Дворецька, але належав місту). Для пожвавлення торгівлі король дозволив оселятися в Августові євреям — на таких самих правах, що й у Белзі.

Місто швидко розвивалось і розросталось. 1569 року тут нараховували 257 житлових будинків, чотири солодовні, працювали 25 пекарів і 13 столярів, міщанам належало більш ніж 31 лан поля.⁶ 22 червня 1576 р. король Стефан Баторій підтвердив привілей свого попередника стосовно Августова.

У березні 1581 р. Ян Саріуш Замойський отримав права на Белзьке староство та Августів.⁷

Згодом міщани виклопотали собі право збудувати міст через Рату. Ця ідея виявилася настільки вдалою, що завдяки їй місто не тільки зміцніло фінансово, а й із часом отримало нову назву. 1616 р. в Августові нараховували вже 302 житлові будинки, вісім солодовень, броварню, воскобійню, 36 пекарів, 20 шевців, були також майстри-різники (очевидно, євреї, їхньої кількості не вказують). Імовірно, у XVII ст у місті був також гутний промисел із виготовлення виробів зі скла.

1662-го на місто напали татари й майже повністю зруйнували його, вбивши та забравши в «ясир» багатьох мешканців. Про масштаби руйнації можна судити з того, що, за даними історичних документів, у шевському, кравецькому, кушнірському та ткацькому цехах залишилося лише по одному майстру. У власності міста на цей час перебувало три мости: два великі – через річку Рата, й один менший – через річку Болотня. Завдяки миту, яке

⁵ Mosty Wielkie // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wieku», 1885. — Т. VI. – S. 715. (пол.) – S. 715—722. (пол.)

⁶ Михайло Грушевський. Жерела до історії України-Руси. Том 03. Описи королівщин в землях руських XVI віку. Том 3. Люстрації земель Холмської, Белзької й Львівської. — с. 142—148.

⁷ URL:https://shron2.chtyvo.org.ua/Hrushevskiy/Zherela_do_istorii_UkrainyRusy_Tom_03_Opy_sy_korolivschn_v_zemliakh_ruskykh_XVI_viku_Tom_3_Liustrat.pdf

отримувала міська скарбниця за користування мостами, Августову вдалося доволі швидко відбудуватися та відновити господарську інфраструктуру. Через це, починаючи з 1770 року, назва «Августів» поступово зникає з ужитку, історичних хронік і географічних мап. Натомість з'являється нова назва — «Великі Мости».

Нову сторінку в історію поселення вписав у 1846 р. тодішній власник Великих Мостів Юзеф Удрицький (Józef Udrycki), звівши великий корпус військових казарм. Так Великі Мости пов'язали свою долю з військовими – і військові частини до цього часу квартирують в старих казармах.

Великі Мости, казарми. 1900 р.⁸

Від XIX ст. дедалі більшої ваги в структурі промисловості міста набуває виробництво «терпентини», «каніфолії», скипидару, різноманітних смол. Неважко помітити, що все це — продукти переробки соснової живиці, яку заготовляли в навколишніх лісах.

У 1940-1962 рр. (за винятком періоду німецької окупації) Великі Мости були центром Великомоствівського району Львівської області.

Єврейська спільнота⁹

Історія міста Великі Мости, літопис якого починається з 1472 року, як і зрештою історія багатьох інших галицьких міст, тісно переплітається з історією життя євреїв у Галичині.

Перша історична згадка про євреїв, які мешкали у Великих Мостах, датована 1563 роком. У звіті про проведення королівської люстрації (ревізії) земель і майна міста зазначено, що у місті на той час проживало 5 єврейських родин, які нараховували більше як 30 осіб.

Єврейська спільнота у Великих Мостах відігравала значну роль у формування суспільного життя міста, завдяки значному впливу високоосвіченої єврейської інтелігенції – вчителів, військових, суддів,

⁸ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁹ Петро Цимбалюк газета «Голос з-над Бугу». – 21. 11. 2006 року; Тинченко Я. Еврейские формирования Западной Украины. Гражданская война // Егупец. № 12

адвокатів, урядовців, депутатів, лікарів, які підтримували тісні контакти як з представниками української інтелігенції, так і польської. Міжнаціональні стосунки мешканців міста – українців, поляків та євреїв будувались на засадах добросусідства, релігійної і суспільної толерантності.

Промовистим є той факт, що магістрат Великомоствівської міської ради в 1934-39 рр. очолював бургомістр О. Сокальський, який був поляком (загинув у концтаборі Майданек), віцебургомістром був українець – І. Самсін, а секретарем міської ради був єврей – К. Катц (якого разом з родиною вбили фашисти).

У 1910 році у Великих Мостах проживало 5112 мешканців, серед яких було понад 1700 євреїв. Згідно статистичних даних за 1921 рік, єврейське населення у Великих Мостах скоротилося до 1142 осіб. Але вже у 1938 році населення Великих Мостів, знову зросло приблизно до 5000 мешканців, понад третину яких становили євреї.

Євреї міст і містечок Галичини активно допомагали і сприяли матеріально утворенню молодій Західно-Українській Народній Республіці у 1918 році. Під кінець 1918 р. і на початку 1919 р. єврейські організації провели низку заходів по наданню допомоги уряду ЗУНР. Ними було оголошено збір коштів до урядового фонду, зібрано для бійців Української Галицької Армії ліки, одяг, продукти і гроші – помагали чим могли. У грудні 1918 року велика група єврейських лікарів і медичних працівників (серед них Марія Горвіц, Роман Яримович, Вільгельм Нац, Лев Шаєвич, Еліас Іссерлес) зголосились добровольцями на службу до 1-го корпусу УГА, яким командував генерал О. Микитка. Навесні 1919 року в цьому корпусі був сформований єврейський курінь (полк). У ньому служили зокрема чотарі (офіцери) Мойсей Зеєманд, Лев Маргуліс, Давид Ліндер, А. Майзельс та багато інших славних синів єврейського народу.¹⁰

З перших днів свого існування, уряд ЗУНР визнав євреїв самостійним народом і надавав євреям Східної Галичини 27 місць у сеймі ЗУНР. Уряд ЗУНР надав євреям право участі в органах державної влади, визнав мову ідиш офіційною мовою спілкування у всіх державних і приватних установах, а також мовою викладання в єврейських школах Східної Галичини. Очевидець подій 1918 року, Н. Гірняк свідчив: «Жиди не тільки поставились лояльно до нас, але і чинно нас піддержували і служили в нашій армії».

Синагога

На початку ХХ ст. в містечку зводять цегляну модерністичну синагогу, яка служила центром культурно-общинного життя. На той час понад третину жителів містечка становили євреї.

¹⁰ Жидівський курінь УГА // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 2. – Париж, Нью-Йорк, 1955- 1957. – С.680; М.Феллер. Евреи в Украинской Галицкой Армии // Очерки еврейского героизма. Т.3. – К., 1997; І.Погребинська, М.Гон. Євреї в Західноукраїнській народній республіці. – К., 1997. – С. 45-46.; Тинченко Я. Еврейские формирования Западной Украины. Гражданская война // Егупец. № 12

Після Другої світової будівлю синагоги використовували як склад, та вже з 1950-х споруда стояла пустою, що сильно позначилося на самій будівлі. Зараз тут зберігаються мацеви з великого міського єврейського кладовища, яке не збереглося.

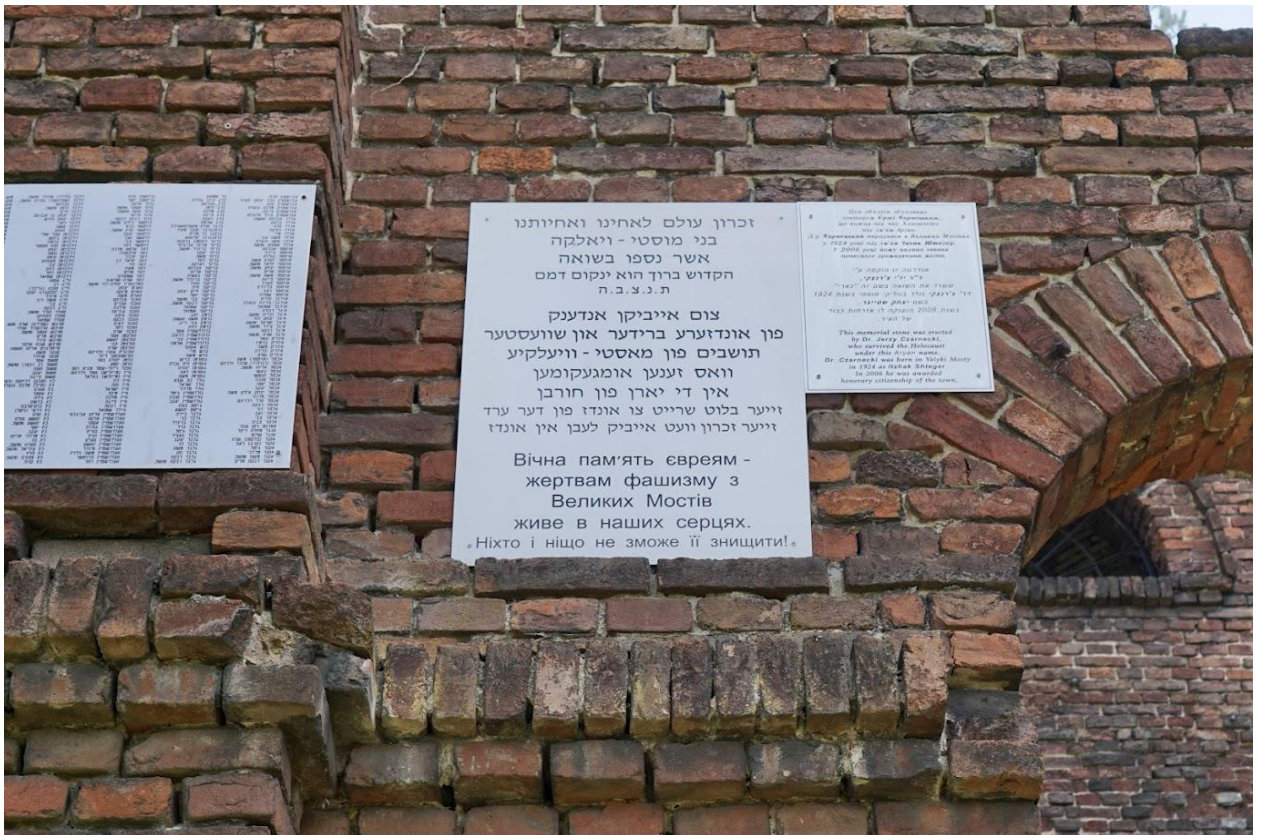
Великомостівська синагога. Фото Богдана Волошина¹¹

Для вшанування пам'яті загиблих, з ініціативи Єжі Чарнецького¹² (громадянина Швейцарії, який свою юність провів у Великих Мостах, та був змушений покинути містечко 1941 року) відбулося урочисте відкриття меморіальної таблиці жертв Голокосту 23 жовтня 2005 року, встановленої на стіні синагоги. Сюди ж принесли мацеви (надгробки) із зруйнованого єврейського цвинтаря.

¹¹URL: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/velikomostivska-sinagoga-pamiatnik-zhertvam-golokostu-zolota-galitska-provintsiia/>

¹² Громадянин Швейцарії, доктор Єжі Чарнецький (він же Ісаак Штегер) народився та провів своє дитинство і юність у Великих Мостах. Він теж був в'язнем табору примусової праці і довбав камінь поблизу Рава-Руської. Неподалік кар'єру Ісаак випадково зустрів колишнього сусіда поляка Петровського. Той повідомив, що найближчим часом усіх євреїв буде знищено, і натякнув, що готовий сховати хлопця. 10 червня 1943 року Ісаак втік із табору й спромігся дістатися домівки Петровських. Колишні сусіди сховали хлопця у лісному бункері, а згодом роздобули для нього фальшиві документи на ім'я поляка Єжі Чарнецького. Згодом йому вдалось пробратися у Варшаву, а пізніше, рятуючись від гестапо, Ісаак-Єжі завербувався «остарбайтером» на роботу в Німеччину, де дочекався визволення у 1945 році. Після війни Єжі повернувся у Варшаву, здобув вищу освіту та оженився. З 1972 року Єжі Чарнецький з сім'єю проживає у Швейцарії. Він є автором книги «Мое життя у якості арійця», виданої у 2002 році на німецькій мові.

На жаль, історія цієї безумовно вражаючої споруди – трагічна. В ній відбувались перші розстріли євреїв німецькими військовими. Зараз на фасаді будівлі розташували таблиці із прізвищами людей, які загинули в ті часи.

На фасаді синагоги розташували таблиці із прізвищами людей, які загинули в часи Голокосту.

Голокост

Вже під час першої хвилі німецької окупації у період з 16 по 23 вересня 1939 року фашисти вчиняли неодноразові акти знущань і побиття євреїв та використання їх на примусових роботах по прибиранню вулиць і нечистот.

Кацман стоїть позаду Гімлера, праворуч, під час візиту у Янівський табір. Джерело: IPN.

За сприяння нацистів було пограбовано і спалено кілька будинків і магазинів найзаможніших євреїв.

Кількість єврейського населення у Великих Мостах різко зросла у листопаді 1941 р. Оскільки німецьке командування видало наказ про примусове переселення євреїв, які мешкали у прилеглих до міста селах і хуторах, з метою їх концентрації в єврейському гетто у Великих Мостах. Найбільше євреїв прибуло з села Реклинець.

Фашисти наклали на євреїв, що перебували у Великих Мостах, сплату високої контрибуції, проводили конфіскацію їх майна та використовували євреїв на тяжких примусових роботах.

6 липня 1941 року нацисти, з допомогою місцевої поліції, зігнали 16 найбільш шанованих у місті євреїв у синагогу, де над ними знущалися, били і катували, а після цього спалили.

10 і 11 липня 1941 року на вулицях міста знову провели облави на євреїв. Більшу частину заарештованих розстріляли на єврейському кладовищі, вцілілих погнали на будівельні та дорожні роботи.

22 липня 1941 року фашистами було розстріляно 10 євреїв. Майже щотижня проводились погроми знущання і вбивства. Як правило, акції знищення євреїв проводилися фашистами у дні найбільших єврейських свят.

Ежі Чарнецький

У серпні 1941 року гітлерівці розстріляли ще близько 80 євреїв в урочищі «Бабка».

10 травня 1942 року фашисти зігнали у гетто майже все єврейське населення, яке перебувало у Великомоствіському районі.

Частину євреїв 22 жовтня 1942 року було перевезено у сокальське гетто, де всі вони були знищені фашистами до 28 травня 1943 року.

У грудні 1942 року був створений табір примусової праці у Великих Мостах, у якому працювало понад 2 500 єврейських жінок і чоловіків з Великих Мостів та багатьох інших місцевостей.

10 лютого 1943 року, згідно наказу генерала Ф. Кацмана¹³, було проведено акцію по масовому знищенню єврейського населення

¹³ Кацман народився у 1906 р. у Вестфалії у Німеччині і ранні роки мав дуже схожі до інших типових нацистських керівників: вивчав комерцію, потім працював столяром; у 1928 р. втратив роботу і вступив до націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (NSDAP) і воєнізованих підрозділів СА; через два роки він вийшов з СА та вступив до СС (Schutzstaffel) і став брати участь у жорстоких політичних акціях у Німеччині. Операція Барбаросса привела Кацмана до Галичини, де його підвищили до групенфюрера СС давши посаду керівника СС і поліції Дистрикта Галіція, тим самим у його руках опинилася доля понад 600 000 євреїв. Він віддав наказ на будівництво Янівського концтабору і створення єврейського гетто у Львові ініціював і підтримував погроми проти євреїв у місті та організував масові вивезення у табір смерті Белжець. За його командування переважну більшість галицьких євреїв було депортовано або знищено. Після закінчення війни він втік від арешту на острів у Балтійському морі, де вдова убитого нацистського керівника Рейнхарда Гейдріха мала будинок, згодом переїхав назад до Німеччини під вигаданим ім'ям. Помер під Франкфуртом у 1957 р., і лише тоді викрилося його справжнє ім'я. // Том XXXVII: документи та інші матеріали в доказовій базі, № 257-F – 180-L; під час судового процесу над крупними воєнними злочинцями у Міжнародному військовому трибуналі, Нюрнберг, 14.11.1945 – 01.10.1946. Джерело: archive.org. Офіційна копія тексту звіту німецькою мовою з процесів Міжнародного військового трибуналу. <https://rohatynjewishheritage.org/uk/history/katzmann-report/>

безпосередньо у Великих Мостах. Німцями, з допомогою місцевих поліцаїв, було вбито понад 1400 євреїв у лісовому урочищі «Бабка», котре розташоване недалеко від міста, біля дороги Великі Мости – Борове. Крім цього, в той самий день у міському гетто було вбито ще близько 100 євреїв.

У липні 1944 року, після визволення Великих Мостів від фашистів, у місті залишились живими тільки 2 євреї, яким чудом вдалося врятуватися від загибелі в час кривавих «жнив» Голокосту. У листопаді 2005 року Єжі Чарнецький звернувся до Великомоствської міської ради з клопотанням про підтримку ідеї спорудження пам'ятника жертвам Голокосту в лісовому урочищі «Бабка». Ідея спорудження пам'ятника була підтримана міськими депутатами.

8 жовтня 2006 року в лісовому урочищі «Бабка» відбулося відкриття пам'ятника жертвам Голокосту.

Пам'ятник жертвам Голокосту в лісовому урочищі «Бабка», 2020 р.¹⁴

¹⁴ <https://krystynopol.info/memorial-zhertvam-golokostu-u-velykyh-mostah/>

Ринкова площа Жовкви

Джерело: https://zaxid.net/statti_tag50974/

Місто Жовква було закладене в 1597 р. на землях давньоруського поселення Винники, неподалік древнього міста Щекотів (Щекотин, тепер село Глинсько Жовківського району), яке згадувалося у Галицько-Волинському літописі у 1242 р.

Перша згадка в літописах про село Винники датується 1368 роком. Винники лежали на межі Звенигородського та Белзького князівств, через територію яких пролягли торгові шляхи з Галича та Львова на Белз, Холм. Розташування поселення на торговій дорозі сприяло його швидкому розвитку. Після розпаду Руського Королівства (Галицько-Волинського князівства) і захоплення його земель Польщею наприкінці XVI століття (1588 р.) Винники перейшли у власність гетьмана Станіслава Жолкевського, який згодом одержав королівський привілей Зигмунта III Вази на будівництво нового міста та на право назвати нове місто Жовквою (1603 р.).

З наданням Жовкві 22 лютого 1603 р. грамотою короля Сигізмунда III Вази магдебурзького права пожвавилось економічне життя міста й околиць, швидше стали розвиватися ремесла й торгівля. Урядування в місті здійснював магістрат, який обирався за згодою власника міста.

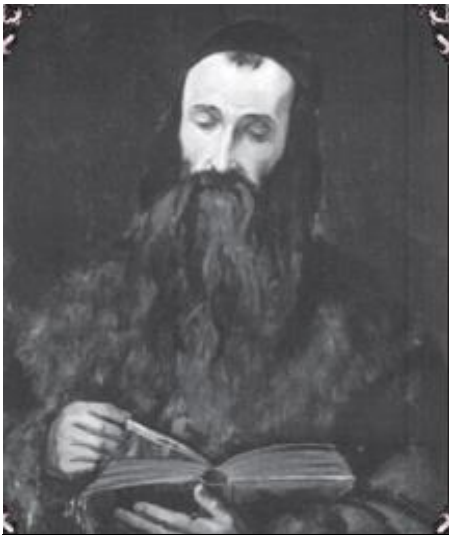
¹⁵ *Schneider A.* Starożytności miasta Żółkwi krótko opisane na pamiątkę obchodu uroczystości odnowienia kościoła farnego w tem mieście dnia 12. września 1867 r. Lwów, 186; Капраль М.М. ЖОВКВА [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл.. – Режим доступу: [http://www.history.org.ua/?termin=Zhovkva.](http://www.history.org.ua/?termin=Zhovkva;); Незалежний культурологічний часопис «І». – 2012. – № 67.

Прокладення залізничної колії наприкінці 19 ст. та облаштування нової якісної дороги Львів – Варшава, що пройшла через Жовкву, сприяли швидкому розвитку виробництва та промисловості. Передовсім важливо згадати про склозавод Лілієна, який розташувався на західній околиці Глинського передмістя. Жовква віддавна славилася порцеляновими виробами. Відомо, що наприкінці 18 ст., за сприяння князя Міхала Радзивілла, тут діяла порцелянова мануфактура.

Населення міста в австрійській час зростає – як завдяки природному приросту, так й міграційним потокам. У 1787 у Жовкві нараховувалося 4,5 тис., у 1877 – 6,5 тис., у 1910 – 9,5 тис. осіб. Етноконфесійне обличчя міста визначало єврейське населення, яке становило від 60 % у 1860-х рр., до 40 % у 1910-х рр. Ситуація не змінювалася кардинально до середини 20 ст.: восени 1941 в окупованій німцями Жовкві нараховувалося 4686 (44,0 %) євреїв; 3539 (33,2 %) українців, 2347 (22,0 %) поляків, 50 (0,5 %) німців.

Єврейська спільнота

Перша згадка про жовківських євреїв датована 1593 р. А 1600 р. великий канцлер коронний Станіслав Жолкевський дозволив євреям

Нахман Крохмаль

збудувати свій перший молитовний дім. Очевидно, що євреїв у Жовкві тоді було мало і місцева громада мала статус львівського прикагалку. І тільки 1620 р. вона стала самостійним жовківським кагалом. У Жовкві євреям була виділена окрема вулиця, що називалася Жидівською і вела з міста попри Жидівську браму, одну з чотирьох брам міста. Найбільше ж єврейських будинків було довкола синагоги.

Окрім традиційних, одним з головних промислів жовківського єврейства було друкарство. Зрештою, не тільки євреїв, але й українців та поляків. Згадаймо хоча б славну українську друкарню при монастирі оо. василян. Жовківські єврейські друкарні славились на всю Європу і працювали дуже довго. Тут друкували не лише традиційну релігійну літературу, але й теологічні диспути авторів, що надсилали свої тексти з далеких країн. Скажімо, автор з Амстердаму римованого трактату, що розглядає питання єврейської етики, перекладач Азарії, справжнє ім'я якого – Менахем Гакоген (Azariah, Menahem Nakohen). Трактат називався «Палець Азарії» (Mehiat Azariah, 1727), і його друкують сааме у Жовкві 1795 р. До нині зберігся будинок, де була ця славетна друкарня Урі Фабуса Леві з Амстердаму (Uri Fabus Lewi) – пл. Ринок, 10.

Герш Лаутерпахт

Клара Крамер

1640 р. власник міста дозволяє жовківським євреям відкрити єшиву – єврейський релігійний навчальний заклад.

У Жовкві мешкали такі знані особистості, як Якуб Бецалель (Yakub Betsalel), Зандер Шор (Sander Short), видатний маскіл та філософ Нахман Крохмаль (Nahman Krokmal)¹⁶, 1785-1840.

Як і кожне галицьке місто, Жовква мала велику єврейську общину. З відомих представників цієї нації родом з Жовкви є предки американського політолога Збігнева Бжезінського, польського режисера Єжи Гофмана.

Багато світла на життя євреїв і Голокост у Жовкві проливає автобіографічна книга єврейської авторки Клари Крамер¹⁷ «Війна Клари», де вона описує події 1939-1944 років. Твір вперше був опублікований 2009 року в США.

Нещодавно завдяки українському перекладу книжки швейцарської письменниці Зальці Ландманн ми дізналися про її жовківське дитинство часів Першої світової війни. Відомий з ще однієї книжки Філіпа Сендса «Східно-Західна вулиця» жовківчанин, юрист-міжнародник Герш Лаутерпахт. Він автор концепції прав людини як норми міжнародного права. Під час трибуналу над нацистами в Нюрнберзі він ввів у

¹⁶ Нахман Крохмаль (17 лютого 1785, Броди – 31 липня 1840, Тернопіль) – юдейський філософ, історик, один з основоположників юдаїстики та провідних мислителів «Гаскалі» у Східній Європі. Погляди Нахмана формувалися під впливом праць Маймоніда, із нових філософів – Канта, Шелінга і, особливо, Гегеля. Нахман був прихильником «Гаскалі», руху, який виступав за активне включення євреїв у європейське суспільство, поширення світської освіти серед них, залучення євреїв до світського життя. Нахман дуже вплинув на погляди прихильників «Гаскалі», зокрема, на їхнє негативне ставлення до хасидизму. Присвятив свої праці створенню філософської системи юдаїзму в його духовно-історичних проявах. Писав на івриті, збагативши його низкою наукових термінів, чим істотно збагатив сучасну літературу на івриті. Головна праця Нахмана Крохмалю «Море невухей га-зман» («Наставник для тих, хто сумнівається у наш час»). Вона була видана 1851 року, уже після смерті автора. Книга лише частково присвячена суто філософським питанням. У книзі 17 глав, які об'єднані в чотири розділи: глави 1-7 – філософія релігії та історії; глави 8-11 – короткий виклад єврейської історії; глави 12-15 – аналіз єврейської літературної спадщини; глави 16 і 17 – спроба викласти основи своєї філософії, що не отримала, однак, систематичної розробки. // Цинберг С.Л., Крохмаль, Нахман // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. – 1911. – Т. IX. – Ствп. 879—884

¹⁷ Війна Клари: правда історія дівчини про дивовижний порятунок від нацистів / співавт. Стівен Гланц; пер. з англ. В. Бобров. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. – 348 с.: іл.

судовий процес поняття «злочини проти людяності». У Великобританії, де прожив більшу частину життя, отримав від королеви титул лицаря.¹⁸

Синагога¹⁹

Перші відомості про жовківських євреїв походять з 1600 року. Руський воєвода Станіслав Жолкевський дозволив тоді євреям збудувати свою божницю. Жовківська громада була львівським прикагалком і лише з 1620 року організувалася в самостійний кагал.

Жовківська синагога ХХ століття. Фото: Край.²⁰

Перша синагога на цьому місці була побудована з дерева в 1625 році, незабаром вона згоріла. З 1601 року в місті існувала вулиця Жидівська, яка проходила попри Жидівську браму. Єврейська громада одержала 1635 року привілей від Станіслава Даниловича, а 1664, 1678 та 1687 років – привілей від Яна III Собеського, за якими громада отримувала дозвіл на спорудження мурованої синагоги. Проте лише 1692 року було одержано дозвіл на спорудження від архієпископа львівського Яна Липського.

¹⁸ https://zaxid.net/statti_tag50974/

¹⁹ Бойко О. Синагога міста Жовкви [Електронний ресурс] // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2012. – № 67. – С. 103. – Режим доступу: <file:///C:/Users/Larisa/Desktop/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%BED1%81%D1%82%20%D0%9B%D1%8C%D0%B2%D1%96%D0%B2%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8/67.pdf>

²⁰ <https://dyvys.info/2020/01/27/pam-yati-zhertv-golokostu-yak-u-zhovkvi-ryatuvaly-yevreyiv-pid-chas-drugoyi-svitovoyi-vijny/>

Нову синагогу починають будувати відразу в 1692 році, під керівництвом королівського «муратора» (архітектора) Петра Бебера. Будівництво було завершено в 1698 або в 1700 році. В кінці XVII століття синагога мала такий вишуканий вигляд, що католицьке духовництво заборонило її білити, аби не затьмарити жовківських костелів. Відтоді божниця зазнавала лише часткових ремонтів.

Жовква, нацисти підірвали синагогу, 1941 р.

У XVIII столітті до синагоги добудували західну частину і контрфорси. Після пожежі 1833 року частково пошкоджена синагога була відновлена.

У 1908 році нефахово перемалювали інтер'єр, без згоди консерватора було знищено рештки поліхромії.

У 1935 році будівлю відремонтували, але й цього разу нефахово. Ціла споруда реставрувалася в 1938 році.

За німецької окупації в червні 1941 року синагогу було підірвано, внаслідок чого зруйнувалися перекриття та інтер'єр.

У 1955—1956 роках її було частково відновлено. До початку 1990-х років приміщення використовувалося як склад. У 2000 році почалася реставрація споруди. Але після крадіжок і відмивання коштів реставрацію зупинено. Станом на 2013 рік будівля в аварійному стані. Реставраційні роботи не проводяться.

У 2012 році Національний банк України ввів у обіг пам'ятні монети номіналами у 5 та 10 гривень «Синагога у Жовкві» серії «Пам'ятки архітектури України».

Цвинтар

Єврейський цвинтар, на якому протягом кількох століть хоронили своїх предків жовківчани, нацисти зруйнували, сплюндрували, осквернили. З надгробних каменів вистелили дорогу, однак ще подекуди на цвинтарі збереглися надгробні плити. За радянської влади на території цвинтаря відкрили базар, а також засолювали овочі, шаткували капусту.

Жовква, надгробні камені на єврейському цвинтарі, 2017 р.

«Ще з радянських часів, – пише Василь Гульгун, – і в пострадянській час територія єврейського цвинтаря в м. Жовква використовується як базар. На могилах бувших жовківчан, мешканців Жовкви, де ще видно надгробні камені – торгують. Не хочу називати ці речі відповідними словами, однак, те все, що підтримувалося радянською безбожною, комуною – атеїстичною ідеологією, неприйнятне в наш час, коли Україна повертається до світових, культурних цінностей, що зберігає пам'ять і поважає її. Люди спочатку обурювались, як – то так зробили базар – ринок на єврейському цвинтарі, але згодом звикли. А молодь і не знає, що ринок на цвинтарі. Однак, коли я розмовляв з людьми, то жінки казали, що як приходять з ринку додому то відчують таке безсилля, втому, гнітюче відчуття, сум, як після похорону. Там світ мертвих, енергетика покійників які з невидимого світу прагнуть справедливості. О! Дай, Боже, той день, коли на ізраїльському цвинтарі буде порядок, не буде базару, не будуть українці топтати людські кості древнього народу мешканців Жовкви».²¹

²¹ Василь Гульгун Місто Жовква. Базар на цвинтарі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pero.org.ua/rozsliduvannia/misto-zhovkva-bazar-na-tsvyntari/>

Гетто.²²

Жовква була окупована німцями 18 вересня 1939 року, а 24 вересня перейшла до складу СРСР відповідно до пакту Молотова-Ріббентропа. Це призвело, з одного боку, до притоку єврейських біженців з Польщі, а з іншого – весною-влітку 1940-го року радянська влада висилає єврейських «буржуїв» та біженців вглиб країни, євреї Жовкви навіть створюють комітет по допомозі висланим.

За радянської влади приватна торгівля майже повністю припинилася, єврейські ремісники здебільшого об'єднувалися в кооперативи, а єврейські комуністи стали місцевими чиновниками.

28 червня 1941 р. німці окупували місто, наступного дня було спалено синагоги.

22 липня було створено юденрат під керівництвом д-ра Фебуса Робінсфельда та єврейська поліція під командою Чачкеса.

У серпні 1941 року почалося знищення єврейського цвинтаря.

У березні 1942 р. близько 700 непрацездатних євреїв були депортовані в табір смерті Белжець.

У листопаді 1942 року у Жовкві було створено гетто, куди, крім місцевих євреїв, доставлялися євреї з навколишніх містечок та сіл (зігнали на окрему загороджену територію на майдані Домініканського монастиря по вул. Туринецькій).

22—24 листопада 1942 року з Жовкви до Белжеця було відправлено ще 2,5 тис. євреїв (під час навантаження загинуло до 800 чол.).

15 березня 1943 р. понад 600 євреїв-чоловіків було вивезено в Янівський табір.

25 березня 1943 р. біля стрільбища було розстріляно близько 3500 євреїв. 170 працездатних євреїв того ж дня відправлено до Янівський табору, де вони пізніше загинули.

Останні 50-70 мешканців гетто знищено 10 червня 1943 р.

Декілька десятків євреїв зуміли сховатися в бункерах або були врятовані місцевим населенням.

На час вступу до Жовкви радянських військ (23 липня 1944) у місті залишалось близько 70 євреїв.

²² Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.; <https://myshtetl.org/lvovskaja/zhovkva.html>

Дорога у лісі, що веде до місця розстрілу єврейського населення

Пам'ятний знак на місці розстрілу євреїв. Фото з відкритих джерел.

Золочів. Загальний вигляд, 1910 р. Джерело: voskresinnia.org.ua

Золочів лежить за 64 км від Львова. Ще у 1180 р. на його місці стояло давнє руське поселення Радече. У XIV-XV століттях у місті існувала дерев'яна фортеця, яку спалили кримські татари, але перша письмова згадка про Золочів датується 1423 роком, коли він перейшов від роду Кердеїв до Яна Менжика. У 1427 році Золочів належав боярському роду Щечонів. Від тих часів в центрі міста стоїть боярський двір. Бояри відігравали головну роль у розвитку Золочева й зробили його дуже багатим. Про багатство свідчить той факт, що навіть король Владислав III Варненьчик, власник значної частини земель навколо міста, заборгував боярам 300 гривень (на той час це була величезна сума). Віддавати борги Варненьчик вирішив золочівськими землями, чим спровокував ситуацію, коли власниками міста почали вважати себе відразу декілька заможних родин. Довгий час після того вони сперечалися за право володіти Золочевом. Закінчилося все тим, що в другій половині XV століття власником міста 1441 р. став Ян Сенінські. 1523 р. Золочів отримує магдебурзьке право. У 1532 році Сенінські продали Золочів познанському каштеляну Андрію з Гурки, від якого напівзруйноване після

²³ Возняк Т. Золочів // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. – С.354-359. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreysskyu_use-svit_Halychynu.pdf (дата звернення 14.02. 2023); <https://uk.wikipedia.org/wiki/>; Царинник М. Золочів мовчить // Критика. 2005. № 10.; Хронологія подій Галицько-Волинської літописі / М. С. Грушевський // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво "Світ". – 2005. Т. 7. – С. 327 - 387.

нападу татар місто у 1541 році перейшло до родини Зборовських. Через двадцять років Турки відкупили Золочів, але згодом знову продали.

У 1782 р. Золочів став центром Золочівського циркулу – австрійської адміністративної одиниці. На початку ХІХ століття у Золочеві знову змінився власник – ним став граф Лукаш Комарницький. Це був останній з магнатів, що володіли містом. В 1834 році воно перейшло у власність австрійської корони. Австрійці поставили у місті постійний військовий гарнізон, а із замку зробили в'язницю.

Залізниця, прокладена тут з 1871 року, зручне розташування та водолікарні поблизу теж сприяли розвитку міста. Чимало того неповторного шарму Золочів зберіг і до наших днів.

17 серпня 1920 року після жорстоких боїв з поляками російсько-більшовицькі частини 14-ї армії І. Уборевича, зокрема 47-ї стрілецької дивізії Червоного козацтва, зайняли місто. Наступного дня у місті був створений повітовий ревком, який очолив Василь Гоца. За радянських часів на фасаді будинку Золочівської міської ради була встановлена меморіальна таблиця, що сповіщала про цю подію

Вранці 19 вересня 1939 року радянський 2-гий кавалерійський корпус зайняв місто (за пактом Молотова-Ріббентропа СРСР окупував східні землі Польщі) і розпочав розстріли без суду і слідства.

Єврейська спільнота²⁴

Особливо інтенсивно євреї почали оселятися у Золочеві у ХVІ столітті, після отримання містом магдебурзького права у 1523 році. Власне з локацією міст, що користувалися магдебурзьким правом, було тісно пов'язане їх заселення євреями. Разом з міським привілеєм Золочів дістав право на

²⁴ М. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.: działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego*, Warszawa 1975.; Horn M. *Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600-1647* / М. Horn // *Studia Historyczne*. – Kraków, 1968. – R. XI. – Z. 1(40).; Кулинич, І. М. ВЕРДУМ УЛЬРИХ ФОН. [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України*. – К.: В-во “Наукова думка”, 2003. – 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Verdum_U; Ksawery Liske *Studia z dziejów wieku XVI*. (Poznań, Nakł. Księgarni J.K. Zupańskiego, 1867). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b741454&view=1up&seq=15](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b741454&view=1up&seq=15); Liske X. *Cudzoziemcy w Polsce* / (Lwów : Gubrynowicz i Schmidt, 1876), [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044013646401&view=1up&seq=1>; Д.Зубрицький, *Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси : От водворения христианства при князьях поколения Владимира Великого до конца XV ст.* / Соч. Дениса Зубрицкого; Пер. с пол. [и предисл.] д. чл. Осипа Бодянского. - Москва : Имп. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1845. - XLVI, [2], 420, 47 с.21.URL:<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003542237?page=3&rotate=0&theme=white/>(дата звернення: 14.02.2023); І. І. Сварник (ж. «Жовтень», 1983, № 9, 10); Horn M.. *Żydowskie bractwa rzemieślnicze na ziemiach polskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich w latach 1613-1850* / М. Horn. – Warszawa, 1998.; <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/6365/evrejska-spadschyna-zolocheva.html>

влаштування ярмарків. Місто Золочів подібно до інших, було відкритим до прийшлих вільних людей, яких феодалний власник міста звільняв на певний час від сплати податків. Ці сприятливі умови і спричинили до появи у Золочеві значного числа юдеїв, яким власники міста дозволяли селитися на відведеній ділянці усередині укріпленого міського поселення.

Відомо, що першим зафіксованим у письмових документах єврейським мешканцем Золочева був юдей зі Львова – Ізраїль Бен-Йосеф на прізвисько Айделес Золочівський, який виступав орендарем золочівського рибного ставу.

Перша писемна згадка про єврейську громаду Золочева датується 1565 роком. Вже у 1563-1567 роках, як подає історик Маврицій Горн, у Золочеві проживало 70 юдеїв. Єврейська громада міцно утвердилась у Золочеві наприкінці XVI– на початку XVII століть та протягом усього часу свого існування аж до Другої світової війни Євреї проживали на всій території міста і відігравали надзвичайно важливу роль у його громадсько-політичному, господарсько-економічному, соціальному, культурному житті та розвитку. Очолював єврейську громаду міста рабин – духовний наставник і лідер громади, та обрані громадою старшини, які звільнялись владою від сплати податків.

Вулиця Собеського в Золочеві, 1916 рік.

У 1654 році тодішній власник міста Ян (Іван) Собеський, майбутній король Польщі та титулярний Великий князь Русі (України), видав привілей для врегулювання прав золочівської Єврейської громади. Згідно з вказаним привілеєм 1654 року, юдеї отримали право вільного поселення у місті. Зокрема відповідно до цього документа, Євреям дозволялося жити у будь-

якій частині міста, а також привезти своїх родичів та друзів, відновити громадські інститути Єврейської громади. Також золочівським Євреям дозволялося торгувати у всіх місцях міста, крім християнських релігійних об'єктів (юдеям дозволялося торгувати усім, окрім християнських релігійних предметів, вони мали право займатися різними ремеслами).

Євреям Золочева дозволялося брати участь у виборах у міські установи, що було рідкісним виключенням для пізньої середньовічної Європи середини XVII століття. Разом з тим юдеї Золочева були зобов'язані захищати місто, кожен дорослий чоловік мусив тримати удома зброю й боєприпаси, щоб у разі небезпеки для міста відразу бути готовими стати збройно на його захист (золочівські євреї були зобов'язані захищати місто, й тому кожен єврей Золочева повинен був тримати зброю та боєприпаси в своєму будинку). Цей обов'язок вважався почесним і підкреслював повноту громадянських прав євреїв Золочева у вказаний період.

Також вже у бутність свою королем Польщі та Великим князем Литовським і Руським (Українським) привілеї золочівській єврейській громаді у 1681 році надав власник міста Ян (Іван) III Собеський.

Станом на 1629 рік у Золочеві було 47 єврейських будинків, у яких мешкало приблизно 200-300 юдеїв. У порівнянні з іншими галицькими містечками, зазначена чисельність Євреїв у тогочасному Золочеві була значною. Зазвичай Євреї у Золочеві як і в інших містах та містечках Галичини та Східної Європи загалом займалися торгівлею, лихварством, шинкуванням та різноманітними ремеслами. У місті Золочеві євреї торгували хутром, шапками, шкірами, займалися ремеслами. Ще у XVI столітті євреї Золочева досягли значних господарських та економічних успіхів.

1571 року Ісаак (Їцхак) Сломіч з Золочева був єдиним власником золочівських солеварень. Великі єврейські фінансисти й власники та орендарі промислових об'єктів Львова віддавна укладали вигідні контракти з євреями Золочева, зокрема 1595 року львівські євреї – Ізраїль (Ісраель) Айделес, а 1633 року Самуель Берович орендували золочівський "ключ" (земельні володіння, що включали ряд сіл, хуторів та інших населених пунктів разом з довколишніми землями).

Окрім синагоги та кіркату, у Золочеві знаходилася школа для вивчення Святого Письма (Тори) – Бейт Мідраш (на івриті: בית מדרש), що означає на священній мові юдаїзму івриті – "Будинок Вчення" або "Дім Навчання" чи "Дім Мудрості" або "Будинок Тлумачення", а також ритуальна лазня – миква. Усі ці єврейські культові будівлі спочатку були дерев'яними.

Крім того, королівські грамоти від 1654 та 1681 років підтверджували право золочівських юдеїв на утримання синагоги, окописька (єврейського кладовища), лазні, шпиталю та м'ясних торгових рядів, які розташовувалися посеред єврейського ринку Золочева, на вулиці, що йшла від Татарського млина.

Документи 1670-1672 років свідчать про великий вплив до міста євреїв у вказаний період. Це підтверджує мандрівник Ульріх фон Вердум у короткому описі Золочева, залишеному під час подорожі у 1670- 1672 роках

Україною: "Саме місто, складене з дерев'яних будинків, цілком зграбно збудоване навколо чотирикутного ринку й заселене переважно євреями.

Друкарня В. Цукеркандля (нині - вул. М. Шашкевича)²⁵

Також у XVIII столітті ремісники Золочева юдейського віросповідання почали об'єднуватися у цехи. Юдеї впливали на усі сфери міського життя. Через те власник міста час від часу видавав їм обмежуючі грамоти. Зокрема, грамотою магната Якуба Людвіка Собеського від 1736 року золочівським євреям заборонялося будувати або винаймати міщанські будинки та ґрунти від християн. Однак заборони не давали бажаного результату – після смерті Якуба Людвіка Собеського (у 1737 році) – 1740 року юдеям дозволили вільно купувати будинки у місті.

Станом на 1765 рік золочівська юдейська громада налічувала 1088 осіб, а золочівський кагал разом з прикагальними громадами довколишніх сіл – 1656 осіб.

На час переходу Галичини під владу Австрії (монархії Габсбургів) у 1772 році у Золочеві замешкувала велика кількість юдеїв – як в місті, у тому числі на Ринковій площі, так і на передмістях. Це відзначено у Йосифинській метриці, складеній у 1785-1788 роках, та Францисканській – 1820 р. Обидві метрики фіксують синагогу на будівельних ділянках під №№ 66, 67 (Йос.), №72 (Фр.), ритуальну лазню (68, 73), шпиталь (69, 74) та юдейське окописько (604, 683) на передмісті Шляхи, при вулиці Львівській.

Унаслідок австрійської адміністративно-політичної реформи 1782 року Золочів став окружним центром Золочівського циркулу (адміністративного

²⁵URL:https://zolociv-kraj.blogspot.com/2020/05/blog-post_30.html// (дата звернення: 14.02.2023);

округу), у 1790 році до Золочева були переведені усі окружні органи влади з Бродів, які перебували надалі у

Золочеві увесь період правління Габсбургів у Галичині (до 1918 року). 1870 року була створена відома друкарня "Цукеркандель"²⁶ (нім. "Zuckerandel") та ще дві менші друкарні, що були у власності юдеїв. Серед благодійних закладів юдеї мали шпиталь, притулок для убогих, юдейську лікарню, збудовану 1885 р., благодійний заклад "Езрат Ісроель". Одночасно в місті розвивалася юдейська освіта і культура. 1891 року Барон Гірш заснував шкільну фундацію для юдейських дітей. В місті були відкриті школи та хедер з навчанням на івриті. Наприкінці ХІХ століття юдейська громада Золочева організовує різні товариства, згодом партії. Одним з представників нового освіченого юдаїзму став Еміль Бик, який 1891 року був представником від Золочева і Бродів у Райхштазі у Відні.

Під час перших виборів в муніципалітет в 1873 р. євреї отримали 13 мандатів з 30. В кінці дев'ятнадцятого століття мером міста був д-р Давид Більт, а слідом за ним, з 1906 року до кінця Першої світової війни, д-р Йосеф

Гірш Морис де

Джерело:<https://eleven.co.il/jewish-history/modern-era>

Гольд, син голови єврейської громади; обидва вони були пропагандистами асиміляції євреїв в Золочеві.

На позачергових виборах до парламенту Австрії доктор Йосеф Гольд був обраний в районі Золочів-Броди. У наступних виборах це місце посідав д-р Адольф Штанд, лідер сіоністів Галичини.

У 1898 році утворена сіоністська організація "Дегель Йешурун"; вона включала 108 членів. Також в Золочеві була жіноча сіоністська організація "Огель Лея", і група молодих сіоністів.

У 1904 році в Золочеві з'явилася філія Поалей-Ціон Сіоністської робочої партії, в 1908 році вона мала 60 членів. У 1810 році була створена філія Мізрахі, в 1905 році - філія єврейської соціалістичної партії.

Відомі євреї-уродженці Золочева та Золочівщини²⁷

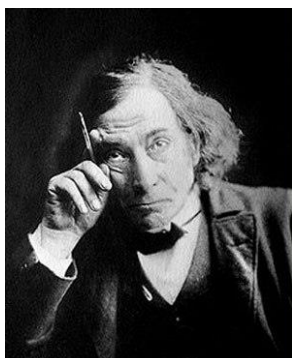
²⁶ Відомим підприємством у Золочеві на межі ХІХ-ХХ ст. була приватна друкарня Цукеркандля, заснована в 1874 р. книготорговцем О. Цукеркандлем. Його син Вільгельм успішно продовжив видавничу та книготоргівельну справу батька. За час його керівництва "Друкарня Цукеркандля" - це одночасно книгарня, друкарня та склад паперу. При ній працювало також Видавництво бібліотеки для дітей та молоді. В 1894 р. друкарня була удостоєна срібної медалі на крайовій виставці у Львові. За весь час друкарня випустила тисячі книг польською та українською мовами, серед них - кращі твори класичної та європейської літератури, афіші, поштові листівки. Друкували твори філософів Платона, М. Т. Ціцерона, літературні твори В. Шекспіра, Й. Гете, А. Міцкевича, І. Франка. Видання цієї друкарні користувалися популярністю по всій Галичині. На межі ХІХ-ХХ ст. у Золочеві працювали також і інші друкарні, власниками яких були також євреї. Це - друкарня Н. Зальца та друкарні Йосифа Ляндесберга.

²⁷ <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/6365/evrejska-spadschyna-zolocheva.html>; <https://www.britannica.com/topic/national-anthem>; <http://www.ukrainians-world.org.ua/peoples/37a1c3ab4f44ed36/>; <https://life.liga.net/istoriyi/article/nobelevskiy-laureat-s-lvovschiny-roald-goffman-professor-kornelskogo-universiteta-ssha>

Роальд Гоффман

Із Золочева та його околиць походить чимало видатних діячів єврейської культури, науки та мистецтва. Протягом багатої на події та видатних особистостей та довготривалої історії Єврейської громади у Золочеві та поруч з містом народилися й проживали багато видатних єврейських діячів, зокрема: **Роальд Гофф**²⁸ – єврейсько-американський вчений-хімік у галузях органічної та квантової хімії, поет, драматург та філософ, лауреат Нобелівської премії з хімії 1981 року («за розробку теорії протікання», що значно розширює можливості для планування хімічних експериментів),

Нафталі Герц Імбер

Нафталі Герц Імбер²⁹ – видатний єврейський поет який, писав на івриті та ідиш, автор слів державного гімну Гімн Ізраїлю "Га-Тіиква" ("Надія"), а також – відомий експерт з історії періоду Другого Храму, професор **Авраам Хаїм Шаліт** (1898, Золочів – 1979, Єрусалим). Також одними з визначних особистостей золочівської Єврейської громади був відомий галицький єврейський поет **Моше Лейб Гальперн** (1886, Золочів – 1932, Нью-Йорк), який також писав на їдиш, а також – **Ізраїль (Ісраель) Ейделіс**.

Крім цього, у Золочеві тривалий час проживав та проповідував визначний юдейський релігійний діяч своєї епохи – рабин **Йехіель Міхель Золочівський** (їдиш: **ביוצ'לזמ דיגמא , ייבוהורדמ לכימ לאיחי**) (1726 – 1786), магід (проповідник) зі Золочева, який був одним з перших проповідників і поширювачів хасидизму у Галичині. Уславлений Золочів і завдяки творам єврейських письменників – класиків світової літератури. Зокрема усесвітньо відомий австрійський письменник єврейського походження першої половині ХХ століття, виходець з Бродів **Мойсей**

²⁸ Народився майбутній учений на Львівщині у місті Золочів у 1937 році сім'ї Гілела та Клари Сафран. У 1941 році, з приходом німців, родина потрапила у гетто, пізніше – до концентраційного табору. Батько, Гілел Сафран, був дорожнім інженером і мав можливість виходити з концтабору. Скориставшись цим, він організував втечу сина та дружини і ще двох родичів. Після втечі вони знайшли притулок в селі Унів. Директор сільської школи Микола Дюк разом з дружиною, Марією, переховували два роки родину Роальда на горищі школи.

²⁹ Герц Імбер Нафталі (1856, м. Золочів, Галичина, тепер місто Львівської обл. – 08.10.1909, м. Нью-Йорк, США) – єврейський поет, автор тексту «Ха-Тікві» - гімну сіоністського руху, а з 1948 р. державного гімну Ізраїлю. Почав писати вірші з десяти років. За поему, присвячену століттю приєднання Буковини до Австро-Угорщини, отримав нагороду від імператора Франца-Йосифа. У 1882 р. переїхав до Палестини як секретар лорда Лоуренса Оліфанта з єврейських питань. У перший збірник віршів, виданий в Єрусалимі в 1886 р. Під назвою «Ранкова зірка», увійшов вірш «Наша надія» («Тікватейну»), що став згодом основою тексту майбутнього гімну сіоністського руху і держави Ізраїль. У 1887 р. повернувся до Європи, жив у Лондоні, згодом знову подорожував, побував у Індії, а в 1892 р. переїхав до США. Помер у Нью-Йорку, його прах було перевезено до Єрусалима.

(Мозес) Йозеф Рот (нім. Moses Joseph Roth (1894-1939)), підкреслюючи важливість тогочасного Золочева для цивілізації не лише Галичини, але й усієї Європи, у своєму романі "Фальшива вага. Історія одного інспектора мір та вагів" ("Das falsche Gewicht. Die Geschichte eines Eichmeisters"), опублікованому у 1937 році, називав це місто "Злотоград" (нім. "Zlotograd").

Синагога³⁰

Золочів. Синагога, 1782 р.

Золочівський пінкас (літописна книга єврейської громади) відзначає, що вже у 1613 році у місті була збудована дерев'яна синагога (божниця).

1626 року у Золочеві була збудована мурована синагога. Цю дату подає Донесення Галицькому намісництву про кількість синагог за 1826 рік: "Синагога з твердого матеріялу перед 200 роками [1626] збудована". Синагога Золочева була скромною спорудою, що відзначено у її пізнішому інвентарному описі за 1782 рік. Просторий, майже квадратний молитовний зал золочівської синагоги був перекритий бочковим склепінням з дуже

глибокими розпалубками над вікнами.

У 1782 році на місці старої дерев'яної синагоги з дозволу австрійської адміністрації, під владу якої Золочів разом з усією Галичиною перейшов у 1772 році, було зведено кам'яну (Велику) синагогу (божницю – у традиційній українській сакральній термінології, що до недавнього часу вживалася у Галичині). Будував божницю архітектор Беньямін Гигель.³¹

Року 1672 Золочів був дуже знищений татарсько-турецьким нападом. Цілком очевидно, що руйнація торкнулася також як дерев'яних, так і мурованих храмів міста. Меценатом їх відбудови у зубожілому після

³⁰ <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/6365/evrejska-spadschyna-zolocheva.html>; Возняк Т. Золочів // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. – С. 354-359. URL:https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyy_use-svit_Halychyny.pdf (дата звернення 14.02. 2023).; URL: <https://taki-dila.livejournal.com/6744.html> (дата звернення 15.02. 2023); URL:https://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia1.html (дата звернення 15.02. 2023); Д.Зубрицький, Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси : От водворения христианства при князьях поколения Владимира Великого до конца XV ст. / Соч. Дениса Зубрицкого; Пер. с пол. [и предисл.] д. чл. Осипа Бодянского. - Москва : Имп. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1845. XLVI, [2], 420, 47 с. 21. URL:<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003542237?page=3&rotate=0&theme=white> (дата звернення: 14.02.2023).

³¹ Гіллель народився у м. Леско (Польща). Як архітектор він навчався у Німеччині і за часів Станіслава Августа I вже збудував синагогу у м. Лютомежі. Після завершення цієї праці його запросили до Золочева. Однак тут Гіллель не закінчив будівництво синагоги – перевіряючи конструкцію даху, він впав на землю і забився. Похований Гіллель на золочівському кіркуті.

татарсько-турецьких погромів Золочеві був польський король Ян (Іван) III Собеський (роки правління: 1674-1696), який бував у Золочеві, як подає історик Д.Зубрицький, найчастіше з усіх руських (українських) міст – крім Жовкви та Яворова. Тоді Велика синагога (мурована) зазнала ґрунтовної відбудови коштом зазначеного польського короля, через що її окреслювали як *"фундацію короля Яна Собеського"*. 1691 року дерев'яне місто зруйнувала велика пожежа. Не встигло воно відбудуватися, як 1705 року його спустошили шведи. 1724 року вогонь знищив дерев'яну божницю, а також вісім заїжджих єврейських дворів. Але вже 1726 року синагогу відбудували (була збудована нова будівля синагоги) завдяки тому, що задля цього було завезено 200 підвод дерева. Це занотовано в австрійському урядовому донесенні про кількість синагог у місті за 1826 рік: *"Школа [синагога] дерев'яна, віком понад 100 років, крім неї ще дві школи дерев'яні"*.

Золочів. Синагога, 1782 р.

Золочівська дерев'яна божниця (синагога), що вирізнялася великими розмірами, була знищена під час Першої світової війни.

Приблизно у середині XVIII століття пожежа дуже знищила золочівську муровану (Велику) синагогу. У 1755 році божницю відбудували, надавши будівлі пізньо барокових рис. Дата відбудови була зафіксована гебрейськими літерами у картуші над входовими дверима божниці. Докладні описи тогочасного внутрішнього улаштування мурованої (Великої) синагоги подають архівні документи з 1910-1913 років, коли у ній проводили чергову реконструкцію (реставрацію). На осі східної стіни Великої синагоги розташовувався бароковий вітвар (Арон кодеш) у вигляді виступаючої широкої консолі. По обидва боки Арон Кодеша були зображені виноградні грона з листям, птахами, овочами та білками. Склепіння синагоги були

вкриті розписами, зокрема, вирізнялися чотири польські герби та орел над дверима. Молитовний зал та синагогальні приміщення вкривав спільний дах.

1939 року Велика синагога у Золочеві була відремонтована, коштом понад 5 тисяч злотих.

Цвинтар³²

З часу створення у Золочеві єврейської громади у місті виник давній та великий за розмірами кіркут (єврейський цвинтар), який знаходиться у районі сучасних вулиць Львівської та Польної. Терміном "кіркут" або "керкут" (пол. kirkut, kierkow, kierchol, kirchol, що походить від нім. Kirchhof — "ділянка біля храму для поховання померлих") у Галичині від часів пізнього середньовіччя називали єврейський цвинтар.

Середньовічний єврейський цвинтар (нім. Judenkirchhof), традиційно іменованій у Галичині кіркутом, містився переважно за мурами міста. Кіркут оточували з усіх сторін ровом і земляним валом — звідси походить його інша, більш давня українська назва — "окописько", "окопище", тобто

окопане місце, єврейський цвинтар. У єврейському мовно-культурному середовищі Галичини кіркут також називали — "BeitOlam" ("Бейт Олам") (іврит: בית־עולם / עולם־בית) - "Дім Вічності", а також - "der GuteOrt" ("Добре Місце"), "HeiligeOrt" ("Святе Місце"). У релігії та філософії юдаїзму у поняття "кіркут" вкладається особливий метафізичний зміст, адже глибока віра юдеїв поєднує теперішній світ зі світом прийдешнім, у якому є життя вічне.

Кінцем XVI століття, як стверджувала історик Л. Харевічова, були датовані найдавніші мацеви на золочівському окопиську (єврейському цвинтарі).

Юдейська громада займала північні та північно-східні квартали середмістя, які розташовувалися вздовж річки Золочівки, на вулиці, званій "Від Татарського млина". Єврейський цвинтар, званий окописьком, був закладений на захід від середмістя, при гостинці (дорозі) на Львів.

В Золочеві зберігся і великий за розмірами кіркут (єврейський цвинтар), який знаходиться на вулиці Львівській. Зараз це огорожений пустир на якому не збереглося ні однієї надгробної плити. Про те що тут

³² Charewiczowa L. Dzieje miasta Złoczowa. – Złoczów, 1929. – 191 s

знаходяться могили євреїв сповіщає лише пам'ятний знак при вході, з написом трьома мовами (ідиш, англійською, українською): «В пам'ять про святих мучеників-євреїв Золочева, що були жорстоко знищені німецькими нацистами в 1941-1945 роках».

Перша світова війна

Воєнні події Першої світової війни, що тривали від 1914 по 1918 роки, завдали чимало шкоди місту, потерпіла також єврейська громада, зокрема у Золочеві була знищена дерев'яна синагога.

У міжвоєнний час життя єврейської громади було знову налагоджене. У Золочеві функціонувала Велика синагога, до якої прилягали дві маленькі, Бейт га-Мідраш / Бейт Мідраш (на івриті: בית מדרש) – "Дім Вчення" чи "Будинок Навчання", з двома читальними залами – великим і маленьким, а також – кілька клойзів (маленьких хасидських синагог). Найважливішим з них був Клойз Жидачів (Зидичойв), при якому була велика бібліотека рідкісних релігійних книг, а також Єврейське товариство для лагодження книг. Існували юдейські школи і дитячі садочки, спортивні організації та культурні заклади.

У міжвоєнний час у Золочеві замешкувало 5 700 юдеїв. Заступником бурмістра Золочева був відомий у Галичині адвокат-юдей Зигмунт Майблум.

Період ЗУНР (1918-1919 роки).

Яскравою, справді легендарною й героїчною сторінкою не лише єврейської історії Золочева, але й усієї історії єврейсько-українських відносин стала участь золочівських євреїв, як і загалом галицьких євреїв, які співчували українському національному рухові, частина з яких навіть вважала себе українцями ("українці Мойсеєвої віри" – згідно з поширеним наприкінці ХІХ–початку ХХ століть етнонаціональним самовизначенням частини галицьких євреїв), у збройній боротьбі українського народу (громадян України усіх національностей – згідно з терміном, визначеним у преамбулі Конституції України) за відновлення своєї державності.

Золочівці різних національностей, у тім числі євреї, що століттями вели наполегливу боротьбу з різними загарбниками за свої права та свободи, за свою землю, щиро вітали проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у листопаді 1918 року.

Листопадовий чин – перехід державного управління на території Східної Галичини до українських органів влади у Золочеві очолив 32-річний сотник 35-го полку австро-угорського цісарсько-королівського війська Гнат Стефанів. Уранці 01 листопада 1918 року українські вояки під його командою встановили у Золочеві українську владу.

Отже від 01 листопада 1918 року до липня 1919 року на території Золочева та Золочівщини функціонували органи державної влади ЗУНР.

Кінно-кулеметна сотня Ротенберга³³

Молода Українська республіка створила Українську Галицьку Армію, зародком якої були Легіони Українських Січових Стрільців (УСС) та підрозділи австро-угорської армії, сформовані з українців та представників інших національностей, які підтримали збройну боротьбу за відновлення Української держави.

Від 23 листопада 1918 року у Золочеві виходив часопис "Золочівське слово" як орган команди Золочівського військового округу ЗУНР. Повітовим комісаром ЗУНР Золочівського повіту став судовий радник й адвокат Михайло Балтарович, комендантом – сотник Ілько Цьокан. Міським комісаром Золочева у системі органів державної влади ЗУНР було обрано широкоznаного у Галичині лікаря-єврея Йосифа (Йосефа) Гольда. Це мало справді історичне значення не тільки для Золочева та міської громади, але й для подальшого гармонійного розвитку єврейсько-українських взаємин у цілому.

У зв'язку з цим слід відзначити, що згідно з даними австрійського перепису населення Короного краю Галичини та Володимирії (Лодомерії) 1900 року – у Східній Галичині налічувалося 40 475 осіб Мойсеевої віри (частина з яких проживала у Золочеві), які послуговувалися у щоденному житті українською як розмовною мовою ("українців Мойсеевої віри").

Так у 1918-1919 роках у Золочеві був сформований та діяв Єврейський батальйон у складі Української Галицької Армії (УГА) – збройних сил Західноукраїнської Народної Республіки, комендантом якого був Н. Шапіро. Особистий контингент вказаного єврейського військового підрозділу

³³ <https://photo-lviv.in.ua/zhydivskyj-probojovyj-kuren-ukrayinskoyi-galyczkoyi-armiyi/>

практично повністю складався з етнічних євреїв, а до складу батальйону вступило понад 3000 осіб.

Офіцери 6-ї бригади Галицької армії, Вінниця, 11 листопада 1919році. У нижньому ряду в центрі - командир Єврейського ударного батальйону Соломон Ляйнберг

31

Крім того, кінно-кулеметною сотнею 4-ої Золочівської бригади УГА, що головним чином також складалася з етнічних євреїв, керував єврей Салько Ротенберг. Уже пізніше інший офіцер УГА Гайдучок у своїх мемуарах назвав Ротенберга "українським євреєм" і, згадуючи про те, як Салько Ротенберг, отримавши поранення, все ж повернувся до своєї бойової частини, резюмував: "Скільки ж чистокровних українців не були поранені, а боялися опинитися в бригаді..."³⁴

Сотня Салька Ротенберга підкреслювала свою єврейську національну ідентичність у тім числі – національним єврейським музичним супроводом, який складався з трьох музикантів-Євреїв (двоє з яких були скрипалями). Подібно до іншого єврейського військового підрозділу у складі УГА – "Жидівського пробойового куреня", Єврейська сотня 4-ої Золочівської бригади УГА відзначилася хоробрістю на Східному та Західному фронтах, але, на відміну від Єврейського куреня ("Жидівського пробойового куреня") УГА, сотня Ротенберга майже вся, включно зі своїм героїчним командиром – сотником Сальком Ротенбергом, загинула у боях з більшовиками. Салько Ротенберг отримав смертельне поранення, прикриваючи відступ військ УГА під Коростенем на Житомирщині, й помер у Кам'янці-Подільському, увійшовши таким чином як герой Єврейського та Українського народів в історію боротьби за відновлення незалежності Української держави.

³⁴ Гайдучок С. Кінна скорострільна сотня//ЛЧК. Ч.2. — Львів, 1930. — С.16).

Друга світова війна та Голокост³⁵

Після початку Другої світової війни 1 вересня 1939 року, сотні єврейських біженців прийшли до Золочева із Західної Польщі. Восени 1939 р. радянська влада скасувала єврейські громадські інститути і припинила діяльність політичних, економічних і культурних організацій. Синагоги продовжували існувати офіційно. Єврейська приватна торгівля була ліквідована майже повністю. Поступово ремісники були організовані в кооперативи. В кінці червня 1940 року деякі єврейські біженці, які знайшли притулок в місті, були вислані вглиб Радянського Союзу.

Рейхсфюрер СС Генріх Гімmlер (у центрі праворуч) під час офіційної екскурсії Яновським концтабором. Також на фото комендант табору Фрідріх Варцок (крайній праворуч) і СС Огруф Фріц Кацман (другий зліва з рукою на поясі).

Німці зайняли місто 2 липня 1941 р. У наступний день в Золочівській тюрмі були виявлені трупи політичних в'язнів, убитих радянськими військами перед відступом. Це, як і у Львові, стало приводом для початку погрому. Погром розпочався 4 липня 1941 року, протягом трьох днів близько 4000 євреїв були вбиті.

³⁵ Олександр Пагіря Місця нацистського терору на території Львівщини, 1941–1944 рр. URL:<https://web.archive.org/web/20131104042442/http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=353>; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000

Усередині липня 1941 року німецько-нацистськими окупантами у Золочеві був створений Юденрат (Єврейська рада), на чолі з Зигмундом Майблюмом, колишнім головою сіоністської організації, створено Єврейську поліцію, командувачем якої був Д. Ляндсберг.

30 серпня 1942 року близько 2700 євреїв повантажили у вагони для худоби і відправили в табір смерті Белжець. 2 листопада розпочалася друга масова акція, в Белжець було відправлено 2500 чоловік.

Персонал лікарні гетто в Золочеві. Доктор Ш. Йолек і доктор М. Флашнер вижили. Всі інші були вбиті під час ліквідації таборів³⁶

З 1 грудня 1942 року на невеликій ділянці було створено гетто. Там були зосереджені 7500-9000 євреїв Золочева та залишки громад сусідніх міст, в тому числі з Олесько, Сасова і Білого Каменя. Велика кількість людей померло від голоду та епідемії тифу. Гетто було ліквідовано 2-го квітня 1943 р. Тим, хто працював за межами гетто, заборонили виходити на роботу в цей день. Гетто було оточене, німці та українські поліцаї сконцентрували всіх людей на ринковій площі, а потім вивезли на вантажівках в яму біля села Вільховиця, приблизно в чотирьох кілометрах від міста, і там розстріляли. Багато з них були поховані ще заживо. Тільки 2 євреям вдалося втекти з місця страти. Всього загинуло близько 6000 євреїв.

Євреї, яких зловили згодом, були розстріляні на міському кладовищі. Залишки євреїв з громади Золочева продовжували ховатися, але більшість з них були виявлені і вбиті.

У другій половині (згідно з більшістю джерел – у листопаді) 1941 року нацисти створили для Євреїв Золочева та Золочівщини табір примусової

³⁶ <http://www.jewishgen.org/yizkor/Zolochiv/zol005.html>

праці (нім. Zwangsarbeitslager für Juden (ZAL für Juden)) у селі Ляцькому поблизу Золочева (з 1946 року назва – Червоне), що існував до 22 липня 1943 року.

Ексгумація братської могили у Золочеві. 1944 рік.³⁷

Джерело: Меморіальний музей Голокосту США

Протягом 1941-1943 років у цьому таборі примусової праці нацисти знищили близько 1,2 тисячі Євреїв-в'язнів, у тому числі тих Євреїв, яких привозили з інших таборів та гетто.

Саме у призолочівському селі Ляцькому була розташована штаб-квартира сумнозвісного нацистського ката – гауптштурмфюрера СС Фрідріха (Фріца) Варцока (нім. Friedrich (Fritz) Warzok), який керував кількома концентраційними таборами та таборами примусової праці на Золочівщині

Після звільнення невелика кількість євреїв повернулося в місто. Майже всі вони покинули Золочів, перебравшись до великих міст і Ізраїлю.

Сьогодні євреї, на жаль, в Золочеві не живуть, не залишилося і Великої синагоги, і тільки кілька меморіалів нагадують про життя євреїв цих місць ще в недалекому минулому.

³⁷ Marimar Dobosh 31 январь 2022г.

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=4958222967571289&set=gm.3152581075067612&idovanity=1863125000679899>

Меморіальні таблиці на стіні Золочівського замку.³⁸

Олесько³⁹

Олесько – одне з найдавніших міст Львівщини, славне своїм замком і традиційно зване «колискою польських королів» – Яна III Собеського та Михайла Корибута-Вишневецького. Перша письмова згадка про місто датується 1366 р.⁴⁰ Тоді польський король Казимир III разом Володимиром,

³⁸ <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1923860047872651&set=pcb.1923862531205736&type=3&theater>; «В 1991 році там було знайдено велике поховання під час земляних робіт, які виконувалися в плані реставрації замку, тобто пониження рівня ґрунту до рівня XVII ст. І власне тоді на поверхню вийшло велике поховання, більше 100 осіб, незрозумілого походження. Але з речей, які були там, стало зрозуміло, що це були поховані євреї. На той час у Золочеві не залишилося нікого, хто би міг про цей час пам'ятати. І власне тоді ми мали контакт із вихідцем із Золочева, нобелівським лауреатом Роальдом Гофманом. Він в листі написав, що так, там є велике єврейське поховання, що це були ті євреї, які були зловлені під час облави в перші дні вступу німців до Золочева і які власне робили ексгумаційні роботи тих жертв НКВД. А пізніше їх зігнали у ту частину, за мури замку, бо німці також планували робити в замку в'язницю, аби їх не розстрілювати очевидно на подвір'ї, їх розстріляли за мурами замку...», – розповіла директор замку Надія Гупало. URL: <https://zolochiv.net/bilya-zolochivskogo-zamku-vporyadkovuyut-pohovannya-yevreiv/> (дата звернення: 15.02.2023).

³⁹ Ł. Jewuła, *Galicyskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013; „Дрогобицький краєзнавчий збірник” 2000, вип. 4, с. 348–350; М. А. Андрощук, Я. Р. Дашкевич, *Олесько, у: Історія міст і сіл Української РСР, Львівська область, Київ 1968*, с. 193–198; Б. Возницький, *Олеський замок, Львів 1978*; Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук, *Олесько, у: Енциклопедія історії України, Київ 2010*, с. 583; О. Мацюк, *Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні, Львів 1997*, с. 43–50; *Олеський замок. Путівник, Львів 1981*; *Олеський замок, „Галицька брама” 2000, № 72 (грудень)*; *Олесько, „Галицька брама” 2005, № 10–12 (130–132)*; S. Barącz, *Kronika Oleska, „Towarzystwo duchowieństwa katolickiego”, t. 1, Tarnopol 1864*, s. 398–504; W. Bukowski, *Sienieński (Oleski) Jan z Sienna i Oleska h. Dębno (zm. między 1510 a 1513), „Polski Słownik Biograficzny” 1996, t. XXXVII/2, z. 153, s. 180*; Долиновський В. *Соціально-професійна структура міщан Олеська на підставі інвентаря будинків 1789 р. //Галицькі міста в епоху політично-суспільних змін у Центрально-Східній Європі XVIII-XIX століть// Збірник наукових праць під редакцією Томаша Карголя, Богдани Петришак і Кшиштофа Слюсарка. – Краків. – Львів. – 2018.*

⁴⁰ Вважається, що тоді в місті вже існував замок, заснований у XIII ст. В деяких працях Олесько згадується ще у 1327 р. як оборонний центр із замком. Конкретну і першу

Луцьком та іншими містами захопив й Олесько. У 1441 р. місто отримало магдебурзьке право, а у 1687 р. – його поновлення. Олесько завжди мало стратегічне значення, а відтак було об'єктом збройної боротьби різних політичних угруповань і часто переходило з рук у руки. З середини XV ст. до XVIII ст. його власниками були найбільші шляхетські та магнатські роди: Жолкевських, Даниловичів, Конєцпольських, Собєських, Вишневецьких, Жевуських. За цей час місто переживало періоди піднесення та занепаду. Замок із середньовічної фортеці перетворено на палац у стилі ренесансу, а потім і на королівську резиденцію. У другій половині XVIII ст. почався черговий занепад міста. Більшість родинних цінностей тоді перевезено Жевуськими до замку у Підгірцях, а заснований монастир капуцинів у 1785–1788 рр. використовувався австрійським урядом, як військовий госпіталь. Численні борги родини призвели до застави маєтків та їхнього продажу.

Олеський замок, 1918-1939 рр.⁴¹

У 1788–1789 рр. як адміністратор маєтків «massy całej Państwa Oleskiego kurator i sekwestrator» згадується вельможний Теодор Горський⁴², а у 1796 р. місто отримує нових власників – шляхтичів Зелінських⁴³.

достовірну згадку про замок зустрічаємо під 1390 р., коли папа Боніфаций IX подарував його Галицькому католицькому єпископові (О. Мацюк, *Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні*, Львів 1997, с. 43–44).

⁴¹URL:<https://photo-lviv.in.ua/olesko-na-foto-1910-1940-kh-rokiv//> (дата звернення 17.02.2023).

⁴² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України), ф. 19 (Йосифінська метрика), оп. XVIII, спр. 149, арк. 112; ф. 146 (Галицьке намісництво, м. Львів), оп. 18, спр. 1578, арк. 1 зв.

⁴³ Тоді Олесько та кілька навколишніх сіл (Северинка, Чехи і Чижки) були виставлені на аукціон і куплені Александром Зелінським, підкоморієм нурським (Olesko, у: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. pod red. B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, t. VII, Warszawa 1886. – s. 469).

Станом на 1785–1787 рр. в Олеську налічувалося 400 будинків⁴⁴. Згідно з даними книги обмірів Йосифінської метрики, загальна кількість будинків у місті становила 448 об'єктів (будинків, халуп, винниць та ін.)⁴⁵. До самого інвентаря вписано 127 конскрипційних номерів оподаткованих будинків⁴⁶, закріплених за 123 власниками (серед них 4 особи фігурували як співвласники, ще 6 осіб володіли майном у різних частинах міста). У їхніх руках на той час було зафіксовано 159 об'єктів нерухомості (за підставу беремо будівлю як окрему одиницю разом з іншими приналежними до неї приміщеннями).

Свою нерухомість в Олеську мали також єврейський кагал та оплачувані ним троє вчителів та одна вчителька (szkolniki oraz szkolniczka) єврейської школи (№ топогр. 26)⁴⁷.

Загалом станом на 1785 р. в Олеську налічувалося 1979 мешканців: 1604 християн та 375 євреїв.⁴⁸ За іншими даними, статистика населення у цьому ж році виглядала так: із 1838 мешканців 370 осіб були католиками, 1129 – уніатами, 339 – євреями.⁴⁹

У 1799 р. населення Олеська складало 2038 мешканців, 1807 р. – 1739, 1808 р. – 1792, 1816 р. – 1866, 1824 р. – 2168.⁵⁰

Єврейська спільнота⁵¹

Перша згадка про євреїв в Олеську відноситься до початку 16 ст. 1579 р., під час татарського набігу на Олеську, загинуло 38 євреїв.

У 1608 р. в Олеську була синагога, пізніше, в 17 ст. була збудована ще одна дерев'яна синагога.

У 1-й половині 18 ст. рабином Олеську був Яків Шор, 1748 р. рабином став його брат Мойше, потім – Носн-Ноте Ланда. У 18 ст. в Олеську проходили з'їзди представників єврейських громад Руського та Брацлавського воєводств.

У 1850 р. н. Ханох Генех Майєр, зять Ребе Шолома Рокеаха з Белза, заснував в Олеську хасидську династію. У 1884 р. династію очолив його брат Іцхок, потім зять останнього Арон Менахем Мендл Ейхенштейн. Сучасна резиденція Олескер ребе знаходиться в Брукліні, Нью-Йорк.

У 1880 р. в Олеську проживало 724 євреї – 23% від всього населення містечка.

⁴⁴ ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 88, спр. 188, арк. 32; Ł. Jewuła, *Galicyskie miasta...*, s. 2.

⁴⁵ ЦДІАЛ України, ф. 19, оп. XVIII, спр. 149, арк. 3–104.

⁴⁶ № 200 фігурує два рази для двох власників, не означені як співвласники.

⁴⁷ ЦДІАЛ України, ф. 19, оп. XVIII, спр. 149, арк. 4.

⁴⁸ ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 88, спр. 188, арк. 32

⁴⁹ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku*, t. 1: Statystyka wyznaniowa i etniczna, Przemysł–Rzeszów 2005, s. 206

⁵⁰ Ł. Jewuła, *Galicyskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013. – s. 216; Kumor, B. (1980). *Spis wojskowy ludności Galicji z 1808 r. (dokończenie)*. *Przeszłość Demograficzna Polski*, s. 160

⁵¹ <https://myshtetl.org/lvovskaja/olesko.html>

Євреї в Олесько, початок 20 ст.

Серед основних занять єврейського населення Олесько переважали дрібна торгівля та ремесла, кілька сімей займалися сільським господарством.

У 1882 р. євреями було засновано кредитний банк.

У 1901 за сприянням барона Гірша засновано єврейську школу. У 1909 році в Олесько було відкрито єврейське училище віденського "Israelitische Alliance", але через протидію хасидського цадика кілька разів закривалося. У 1912 р. у ньому було лише 20 учнів.

На поч. 20 ст. в Олесько діяли відділення сіоністських організацій «Бар Кохба» та Мізрахі.

У 1910 р. у містечку проживало 832 євреї (20,5%).

У 1920–30-х роках. в Олесько діяли відділення різних єврейських партій та організацій. У 1928-34 рр. функціонувала каса взаємодопомоги.

Станом на 1935 р. тут мешкало 738 євреїв.

Влітку 1941 року Олесько зайняли частини вермахту. 29 серпня 1942 р. більшість євреїв Олесько (бл. 400 чол.) було депортовано до табору смерті Белжець.

В травні 1942 р. в Олесько був створений (у приміщенні монастиря), табір примусової праці для євреїв, куди зібрали 450 осіб. В'язні працювали на будівництві шляху Львів-Броди. У червні 1942 р. всі вони були вивезені на Білу Гору і розстріляні.⁵²

⁵² ЗДАХО, опис 57/4, спр.235, В1.7; ДАЛЮ, опис П-3/1, спр.279, В1.40

6 березня 1943 року в Олесько було створено єврейський робітничий табір (бл. 150 чол.), ліквідований у червні 1943 р.

Синагога, цвинтар

Мало хто знає, та поруч з одним з найвідоміших замків України в Олесько є ще одна історична пам'ятка – синагога. Споруджена у другій половині XVIII ст., за іншими даними – на початку XIX ст. в стилі класицизму. За радянської влади приміщення синагоги використовували як склад та інше господарське приміщення. Деякі вікна були замуровані і дверей стало більше, подекуди були пробиті нові. Будівля руйнується і заростає рослинністю, вікна розбиті, а дах завалюється. Синагога в Олесько належить до пам'яток єврейської культури України. Вона перебуває в стані руйнування і вимагає проведення термінових реставраційних робіт.

Єврейський цвинтар розташований між селищем Олесько і селом Павлики, на в'їзді у Олесько з боку Львова. Його нова огорожа, виконана у вигляді семисвічників, межує з автодорогою. Цвинтар займає територію 0.9га, витягнуту з півночі на південь. Вхід з півдня, з боку автодороги, зі сходу територія обмежена бічною вулицею, а з півночі межують приватні будівлі. Більшість території цвинтаря являє собою невисокий, пологий пагорб, порослий густими чагарниками. Де-не-де ще можна побачити кілька плит-мацев, проте назагал майже всі вони були забрані та використані у якості будівельних матеріалів. На вершину пагорба веде доріжка, там встановлена невелика пам'ятна каплиця, зведена уже в наші часи.

Синагога в Олесько

Пам'ятна каплиця на єврейському цвинтарі в Олесько

Перемишляни⁵³

Перемишляни. Будинок міської адміністрації. 1910-1938рр.

⁵³ Тарас Возняк. «Перемишляни» // Незалежний культурологічний часопис «І». № 48. – 2010. – С.165-168.; Liske X. Cudzoziemcy w Polsce. - Lwow, 1876.

Містечко за 50 км на південний схід від Львова. Перша згадка про містечко датується 1437 р. 1623 р. воно отримало магдебурзьке право.

Французький посол та мандрівник, фриз за походженням, Ульріх фон Вердум⁵⁴, який побував у Перемишлянах у 1671 р., описує його як доволі поважну фортецю.⁵⁵ Тоді місто належало роду Сенявських. 1728 та 1733 рр. магдебурзьке право ще раз підтверджується власниками міста.

Коли місто перейшло під австрійське правління, то 1771 р. у ньому було 198 дворів, ринкова площа та неодмінна ратуша. У 1880 р. у Перемишлянах мешкало 2 262 євреїв, які склали 61,9% населення міста. 1910 р. місто практично згоріло. У 1921 р. у Перемишлянах було тільки 2 051 мешканців-євреїв, які склали 50,1% населення міста. Для порівняння, напередодні I Світової війни їх було 2 950.

Після Першої світової війни Перемишляни увійшли до складу Польщі. 1939 року місто увійшло до складу Радянської України.

Єврейська громада⁵⁶

Перша згадка про євреїв у Перемишлянах належить до 1581 року. У 1842 р. у Перемишлянах було відкрито єврейську лікарню. 1875 р. виникло перше в Галичині «Колонізаційне суспільство», метою якого було сприяння переселенню євреїв до Ерец Ісроеля.

Основними заняттями єврейського населення Перемишлян о 19 – поч. 20 ст. були торгівля та ремесла (шевське, шкіряне). У 1865 р. у Перемишлянах проживало 2200 євреїв, у 1890 р. – 2706 (63,3% від усього населення).

У Перемишлянах була своя Перемишлянська хасидська династія. Вона провадила велику освітню працю. З відомих хасидських учителів варто згадати раббі Маєрла з Перемишлян (Rabbi Meyer'l mi-Premishlan, Tzadakkim Maer Premyshlayner). Раббі Маєр'л провадив у Перемишлянах відому теологічну школу.

Рабином Перемишлян з 1890 р. був Шмая Штайнберг.

У 1900 р. у місті проживали 2934 євреї – 61,8% від усього населення, 1902 р. у Перемишлянах було створено сіоністську організацію «Ціон», 1907 працювала школа «Га-Тіква», 1920 – 30-х роках. у Перемишлянах діяли

⁵⁴ «Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670-1672 через Королівство Польське...» – так називаються записки німецького мандрівника Ульріха фон Вердума. У них він навів описи багатьох міст і сіл України, подав цікаві дані про історичну географію Холмщини, Галичини та Поділля, про дипломатію Яна III Собеського, його відносини з гетьманом Петром Дорошенком і татарами в ході осінньої кампанії 1671 року. Загалом Вердум здійснив по Україні чотири окремі подорожі: половину грудня 1670 р. він роз'їжджав навколо Львова, а потім через Жовкву повернувся назад, до Польщі; в квітні того самого року він здійснив тижневу поїздку через Яворів до Янова; третя подорож – в складі військової експедиції тривала з 11 липня до 30 серпня 1671 р. і пролягала Галичиною та Поділлям. Почалась вона у Львові і закінчилася в м. Барі де Вердум провів увесь вересень; з 4 листопада мандрівник знову вирушив у поїздку, що тривала без перерви понад п'ять місяців і закінчилася у Львові 20 лютого 1672 р.

⁵⁵ фон Вердум У. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672...через королівство Польське. – Жовтень, 1983 р., № 9, с. 84 – 99; № 10, с. 89 – 105.

⁵⁶ <https://myshtetl.org/lvovskaja/peremishliany.html>

відділення різних єврейських партій та організацій, виходили газети на їдиші та івриті. У 1921 р. тут мешкав 2051 єврей – 50,1%.

Синагога, 1930 р.

Синагога спалена нацистами у липні 1941 року.⁵⁷

У 1925 р. було створено товариство взаємного кредиту, 1929 р. – каса взаємодопомоги. У 1930-х роках. працювала школа мережі "Тарбут", 1931 р. у Перемишлянах проживало 2322 євреї.

На частково збереженому кіркуті можна побачити до 20 відносно збережених мацев. У 1998 р. послідовники перемишлянського хасидизму відновили на перемишлянському кіркуті могилу цадика Маєр'ла з Перемишлян. Цвинтар розміщений у західній частині міста на вул. І. Франка, коло вул. Квітневої, 1.

42

Оель на перемишлянському цвинтарі

⁵⁷ Джерело: <http://hadashot.kiev.ua/uk/node/1736>

Друга світова війна та Голокост⁵⁸

У середині вересня 1939 р. до Перемишлян увійшли частини вермахту. Через кілька днів Перемишляни були передані під контроль частин Червоної армії. Перед відходом, 20 вересня 1939 р., німецькою владою було заарештовано близько 600 євреїв, 21 вересня їх було розстріляно на березі річки Сан.

1 липня 1941 р. Перемишляни знову окупували частини вермахту. За кілька днів близько 10 євреїв було спалено у синагозі. У липні 1941 року у Перемишлянах був створений юденрат на чолі з Іцхоком Лейвандом.

5 листопада 1941 р. було розстріляно близько 400 непрацездатних євреїв, у травні 1942 р. – понад 100 євреїв.

6 листопада 1942 р. близько 2500 євреїв було депортовано до табору знищення Белжець, близько 60 хворих на тиф розстріляно на місці.

Наприкінці листопада 1942 р. до Перемишлян були депортовані євреї з Глинян, Свіржа та інших навколишніх населених пунктів. 3 грудня 1942 р. у місті існувало гетто, де містилося приблизно 3 тис. євреїв. Гетто було ліквідовано 22 травня 1943 р., коли було розстріляно понад 2 тис. євреїв. Залишився лише робочий табір – близько 50 осіб. 28 червня 1943 р. його також було ліквідовано.

Після звільнення 20 липня 1944 р. до Перемишлян повернулося кілька десятків євреїв. Сьогодні євреї тут не мешкають.

Міріам та Герман Клеймани

⁵⁸ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.;

Олександр Пагіря Місця нацистського терору на території Львівщини, 1941–1944 рр. URL:<https://web.archive.org/web/20131104042442/http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=353>

«Зранку 5 листопада 1941 року в перукарні Герша (Германа) Клейнмана на вулиці Базарній у Перемишлянах було тривожно. Тут зібралася уся його невеличка родина. Разом із ним була дружина, красуня Міріам бас Хана з Секлерів, а також сини: старший Леопольд, якого батьки кликали Польдеком, та молодший Долько. Того дня німецька окупаційна влада наказала усім єврейським чоловікам у віці від 16 до 60 років з'явитися на подвір'ї Міської приватної гімназії імені Королеви Ядвіги. Ніхто не знав мети цієї збірки. Заплакані сини Герша міцно обійняли батька, боячись його втратити. Усі сподівалися, що прощаються ненадовго, але не полишала думка: "А якщо...". Останніми словами тата, які Леопольд запам'ятав на все життя, були: "Коли б зі мною щось сталося, опікуйся мамою і Дольком"

5 листопада 1941 р. зібрані євреї отримали лопати і були повідомлені, що їдуть на роботу. Ті, хто мав власні ремісничі майстерні, могли залишитися. Усіх інших заштовхали на вантажівки, однак ті проїхали недалеко. Зупинилися поблизу Дому "Сокола". Там сформували колону і за різними оцінками від 300 до понад 400 єврейських чоловіків рушили в напрямку лісу, що простягався за лікарнею в напрямку села Коросно. Колона приречених на смерть дісталася урочища Березина, неподалік міста. У міжвоєнний час тут любили відпочивати перемишлянські міщани. Тепер воно мало стати місцем останнього спочинку декількох сотень євреїв. Німці наказали їм копати рови, а потім по черзі розстрілювали. Чи Герман Клейнман був в першому ряді, а чи мусив чекати своєї смерті, бачачи, як відходять у засвіти приятелі, знайомі, клієнти, що навідувалися до його перукарні? Про це ми ніколи не дізнаємося»⁵⁹.

Герман Клейнман з синами. Леопольд за фортепіано, Долько зі скрипкою

⁵⁹ Олег Дух "Коли б зі мною щось сталося". Розстріли перемишлянських євреїв в урочищі Березина. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/koli-b-zi-mnoi-shchos-stalosia-p-rozstrili-peremishlianskikh-ievreyiv-v-urochishchi-berezina/>

Леопольд Клейнман єдиний із сім'ї пережив Голокост. Скільки міг, опікувався матір'ю і братом. Пам'ятав про батьківське прохання... Та не вберіг... Мати загинула в таборі праці в Куровичах, а брат, з котрим вони разом звідти втекли, невдовзі був убитий у лісах поблизу Ганачівки.

Леопольд, котрий після повоєнних єврейських погромів у Польщі, змінив прізвище на Козловський, не полишив музики, яка в роки Голокосту врятувала йому життя. Протягом багатьох років керував Ансамблем пісні і танцю Краківського і Варшавського воєнних округів, був музичним директором Варшавського державного єврейського театру та Варшавського театру оперети. З початку 1990-х років відроджував клезмерські традиції в Польщі. Створив музику до прекрасного фільму Єжи Кавалеровича "Аустерія" (1983), а також консультував в музичних питаннях Стівена Спілберга, який у Кракові знімав свій фільм "Список Шиндлера". Коли переглядатимете ці кінокартини, задумайтеся, що музичний супровід міг бути іншим, коли б 80 років тому родина Клейнманів не зважилася б на цей відважний крок: Польдек мав залишитися...

Поблизу місця розстрілів у середині 1990-х встановили пам'ятний знак розстріляним перемишлянським євреям.

Напередодні 80-річниці цих трагічних подій, урочище Березина відвідала офіційна делегація німецького міста Хюрт, партнера Перемишлян, щоб віддати шану загиблим. Над лісом луною рознеслася молитва за загиблими під час Голокосту, яку промовив представник єврейської громади Олександр Назар. У місці болю і смутку зібралися німці, євреї, українці. Зібралися, щоб пережити разом.

Праведник

Перемишляни відомі як місце подвижництва греко-католицького священика, блаженного отця Омеляна Ковча (1884-1944). Особистість бл.

о.Омелян Ковч

Омеляна Ковча проявилася тоді, коли до Перемишлян прийшли нацисти. Вони згурмували євреїв у синагозі, маючи намір там їх спалити. Отець Ковч, завдяки доброму знанню німецької мови, чудом відмовив їх від цього звірського наміру. Сам, з кількома парафіянами відкрив двері вже підпаленої синагоги і вивів з неї частину людей. Рятуючи євреїв, він вдавався до різних засобів – хрестив дітей, якщо про це просили їхні батьки. Розумів, що це суперечить гебрейським релігійним переконанням, однак робив, що міг. Це призвело до того, що у грудні 1942 р. Омелян Ковч був арештований нацистами і ув'язнений у Львові, у в'язниці на вул. Лонського. Священик відмовився підписувати

документ, що не буде допомагати людям, і передусім, євреям. Після тортур його перевезли до табору смерти у Майданеку. Але і тут він виконував свої душпастирські обов'язки. У листах просив, щоб його не пробували звільнити, бо його місце тут, з цими людьми.

Ось фрагмент листа Омеляна Ковча: *«Я розумію, що ви клопочетеся про моє звільнення. Але прошу вас, щоб ви нічого більше не робили у цій справі... Дякую Богові і Його милості до мене. Окрім неба, це єдине місце, у*

**Пам'ятник о.Омеляну Ковчу
в Перемишлянах**

якому я хочу залишитися.

Ми всі тут рівні – поляки, жиди, українці, росіяни, латвійці, естонці. Тепер я тут єдиний священик... Тут я бачу Бога – Бога єдиного для нас всіх, не залежно від релігійних відмінностей, які є поміж нас.

Може, наші церкви і різняться між собою, але у всіх них панує Всемогутній Бог.

Коли служу службу Божу, усі моляться разом. Але чи ж Бог не розуміє всіх мов? Помирають по-різному, я ж допомагаю їм перейти через поріг смерти. Чи це не благодать для мене? Чи не є це найціннішою короною, якою міг коронувати мене наш Господь?

*...це, що він залишив мене тут. Не смію просити Його ні про що більше. Не розпачайте наді мною – тіштеся зі мною!».*⁶⁰

У лютому 1944 р. він помер. Його тіло, разом з тілами сотень тисяч євреїв і не євреїв, спалили у крематорії Майданека. Папа Іван Павло II під час свого візиту до Львова проголосив о. Омеляна Ковча блаженним.

Єврейська Рада України присвоїла о.Ковчу звання "Праведник України", а 2009 року його визнано покровителем усіх священиків УГКЦ.

⁶⁰Блаженні новомученики: Омелян Ковч / Інститут історії Церкви Українського католицького університету. URL: <http://ichistory.org.ua/2014/03/25/blazhenni-povomuchenyky-ugkts-omelyan-kovch/> (дата звернення: 19.02.2023).

Рава-Руська⁶¹

Місто на сьогоднішньому українсько-польському кордоні, за 50 км від Львова та 36 км від Жовкви. Було засноване як приватне місто 1664 р. Чи не одразу після заснування у містечко для його розвитку були запрошені євреї. Принаймні, у 1629-1643 рр. євреї володіють у місті 25 будинками. І як завжди, головні заняття євреїв – торгівля, корчмарство ремесло (кушнірство, капелюшництво, теслярство).

Загальний вигляд міста, де хоч трохи видно синагогу, 1912 р.

Джерело – <http://bit.ly/2uiSDrr>

Чи не найбільшою історичною подією для міста було те, що 1698 р. король Речі Посполитої Август II та російський цар Петро I мали тут зустріч і прийняли рішення разом виступити проти шведського короля Карла XII. У XVIII ст. у місті розгорівся конфлікт між євреями і християнами. Єврейські корчмарі не хотіли наймати на роботу у корчми неєврейську прислугу, і тоді міщани почали не допускати до єврейських корчм відвідувачів і подорожніх.

⁶¹ Данилюк Ю. З., Дмитрук Ю. З. Рава-Руська //Енциклопедія історії України: у 10 т./редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.;Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2012. –Т. 9 : Прил. – С. 88. – 944 с.: іл. – ISBN 978-966-00-1290-5.; Тарас Возняк. «Шлях до цадиків Белза – Рава-Руська», // Незалежний культурологічний часопис «І». № 48. – 2010. – С.321-323.;

З приходом 1772 р. австрійських часів на і без того бідне місто було накладено нові податки за купівлю кошерного м'яса та свічок, які запалювалися у суботу і на свята.

Найбільшого розвитку містечко зазнало у ХІХ ст., особливо у його другій половині, коли через Раву-Руську пройшла залізнична колія зі Львова до Варшави.

Равською спеціалізацією стає експорт яєць і клею на їх основі. Багато з найбідніших євреїв займаються мандрівною торгівлею. Чи не всі будівельники у Раві є євреями. Багатші відкривають невеликі фабрики. Так, у ХІХ ст. у Раві було відкрито фабрику з виробництва глиняного посуду, але зі з'явою кераміки її закрили. Єврей Гершель Монк (Gerschel Monk) відкрив фабрику, де рафінували олію для всієї Галичини. Технологія на фабриці була високого рівня і олія була суворо кошерною. У ній працювало 40 єврейських робітників. Ще однією спеціалізацією Рави було виготовлення солом'яних капелюхів і капелюшків, якими торгували на 12 ятках.

Зруйнований старий єврейський цвинтар перед німецьким штабом, 1942 р.

Джерело – <http://bit.ly/2vIT0jh>

У другій половині ХІХ ст. равські євреї володіли більшою частиною будинків у місті. На початку ХХ ст. у Раві був єврей адвокат і єврей лікар. У 1910 р. відкрилося відділення Єврейського банку, яке вже у 1913 р. обслуговувало 269 купців, 127 ремісників, 6 євреїв-селян, 8 представників вільних професій та 36 інших.

Більшість Равського кагалу, починаючи з початку XIX ст., були хасидами. Коли поруч, у Белзі постав хасидський двір та хасидська династія Рокахів (Rokeach), більшість равських гебреїв стали його послідовниками.

Моріц фон Гірш

Були у Раві і послідовники гебрейського просвітництва. Одним зі знаних місцевих маскілів був Їцхак Гертер (Yitzhak Herter), знаний у часи Гаскали письменник. У Раві-Руській він працював як лікар під час холери 1831 р., врятувавши не одне життя. У місті мешкав і раббі Авраам Гольдберг (Rabbi Avram Goldberg), сподвижник відомого маскіла раббі Нахмана Крохмала (Rabbi Nachman Krochmal). Їхнє ставлення до хасидизму було вкрай негативним. 1848 р. Авраам Гольдберг опублікував у Львові брошуру «Масар Цафон Ім Маасе Роках» (Masar Tzafon Im Maase Rokeach), яка була свого роду сатирою на Белзьку хасидську династію.

У Раві-Руській було багато синагог чи клойців. Вони отримували назви відповідно до місця розташування. Однією з найбільш знаних була «Синагога на Пісках».

1880 р. у Раві-Руській з 6 468 мешканців 3 878 було євреями. Попри те, що гебрейська людність була більшістю у місті, вона ніколи так і не змогла обрати міського голову гебрея. Це відрізняло Раву-Руську від інших штетлів Галичини.

1892 р. за допомоги відомого гебрейського фабриканта та філантропа європейської слави барона Моріца фон Гірша⁶² (Baron Moritz von Hirsch) у місті було відкрита гебрейська школа. Барон підтримував гебрейські школи по всій імперії. Тільки з нагоди 50-ї річниці правління цісаря Франца Йосифа I він дав 500 000 ринських на гебрейські школи у Галичині та Буковині. У Рава-Руській школі 1898 р. вже вчилася 200 учнів. 1900 р. школа отримала

⁶² Походив із сім'ї придворних банкірів короля Баварії. Нажив величезний стан головним чином при будівництві залізниць в Туреччині. У 1888 р. заснував благодійний фонд, названий його ім'ям, для просвітницької роботи серед євреїв Галичини та Буковини, який успішно діяв аж до Першої світової війни (1891 р. функціонувало сім шкіл з 1789 учнями, а в 1904-1905рр. – 48 шкіл з 7859 учнями). У листах і висловлюваннях наступних років Гірш стверджував, що переважна більшість євреїв Росії (що включала тоді Східну Польщу та Прибалтику) необхідно переселити в автономну єврейську державу, яка буде створена на території будь-якої країни, яка рясніє значними масивами необроблених родючих земель. Засноване Гіршем в 1891 р. ЕКО зайнялося створенням єврейських сільсько-господарських поселень в Південній Америці, головним чином в Аргентині, де було засновано також управління ними (перший директор В. Левенталь, 1850-94). Того ж року Гірш створив у Нью-Йорку фонд допомоги єврейським іммігрантам. У 1892 р. за згодою російського уряду було створено Петербурзі центральний комітет ЕКО, який прагнув полегшити еміграцію євреїв із Росії та Румунії. Свої погляди на можливість створення єврейської держави Гірш згодом змінив, вважаючи це нездійсненною мрією, а виникнення такої держави у Палестині,

державну акредитацію, а 1902 р. – новий великий будинок, який простояв до I Світової війни.

1908 р. у місті з'явилося відділення Єврейської соціалістичної партії. Згодом, у 1910 р. – перша сіоністська організація «Гатіква» (Hatikva). Однак ортодоксальне керівництво кагалу їх переслідувало і навіть доносило на них місцевій владі.

у 1921 р. у Раві було 80 корчмарів, 400 малих підприємців, 300 продавців збіжжя, 300 оптових торговців, 100 дрібних торговців, 400 ремісників, 55 носіїв та візників.

На перших виборах до міської ради після Першої світової війни голоси розподілилися так, що міськими радцями стали 22 гебреї, 20 поляків та 6 українців. А на виборах 1933 р. євреї отримали аж 24 місця.

У 1931 р. з 11 146 мешканців Рави-Руської 5 688 були євреями. А у цілому Рава-Руському повіті мешкало 10 325 євреїв.

З гебрейських пам'яток у місті збереглися рештки цвинтаря, однак дуже зруйновані. На місці залишилося до 100 мацев. Найстаріша датована 1879 роком. Кіркут розміщений на передмісті, на виїзді з Рави-Руської до Немирова.

Гетто⁶³

Тут утримувалося близько 18–20 тис. євреїв. Утворене в листопаді 1941 р. у центральній частині міста поблизу ринкової площі, куди були переселені всі євреї з інших районів, а також міст Немирів, Угнів, Магерів, Потилич, Любича Королевська. Квартали гетто були обгородженні колючим дротом, а з 1 грудня 1942 р. охоронялись поліцією. Вхід та вихід був заборонений. Порушників режиму відразу розстрілювали на місці. Люди мешкали у складних умовах, у великій тисняві, по 20–30 сімей в одній кімнаті, продуктів харчування не було. На все гетто було дві криниці, була відсутня електрика. Кожного дня люди помирали від епідемічних захворювань, здебільшого від тифу. В'язнів залучали до примусових робіт на залізничній станції, через яку проходили транспортні потяги з євреями з інших гетто дистрикту «Галичина», які прямували до Белжеця.

У квітні 1943 р. у Раву-Руську був переведений табір-гетто з м. Мости-Великі, де утримувалося 1,2 тис. євреїв, які у квітні-червні 1943 р. були знищені в лісі «Борове».

Відомо про кілька акцій ліквідації в'язнів гетто з Рави-Руської. Зокрема, наприкінці березня 1942 р. 1–1,5 тис. осіб було відправлено у газові камери Белжецького «табору смерті», а 27 липня того ж року – ще одну партію з 1,8–2 тис. осіб, яких перед депортацією жорстоко побили німці. Під час операції військ СС (800 осіб) з ліквідації гетто, що відбувалася з 7 грудня 1942 р. по 10 січня 1943 р., було знищено понад 14 тис. осіб (жінок та дітей), в тому числі 2 тис. осіб було відправлено у «табір смерті» до м. Белжець. Людей вивозили до с. Седлиська (тепер територія Польщі), де було

⁶³ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.; Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://museumterror.com/>.

розстріляно 10 тис. осіб, і на єврейське кладовище, де було замордовано близько 2 тис. осіб. Частину в'язнів (630 осіб) вивезли у табори для євреїв у с. Рата, Кам'янка-Липник та Янівський концтабір у Львові, де вони загинули у березні 1943 р. Остаточна ліквідація гетто відбулася 8 червня 1943 р., коли нацисти знищили кілька сотень останніх нелегальних в'язнів, які переховувалися після січної акції 1943 р. Будівлі на території гетто були спалені. Також було знищено єврейське кладовище у місті та кремовано трупи розстріляних. «Смертну бригаду», що складалася із євреїв, після того, як вона виконала завдання, живцем спалили в одній із хат.

Гетто в Раві Руській⁶⁴

Німецькі війська ввійшли в Раву-Руську 27 червня 1941 року, оперативно було організовано дисциплінарний концтабір «Шталаг 325», де утримували військовополонених з Червоної Армії, Франції та Бельгії, в тому числі і євреїв. За три роки на території табору загинуло 35 тисяч осіб.

29 червня 2015 р. у Раві-Руській відбулося відкриття меморіалу жертвам Голокосту. Меморіал збудовано на місці масових поховань євреїв по вул. 22-го Січня (колишня – Прусинська, – Авт.) Меморіал складається з альтанки, обгородженої території місця масового поховання, всередині якого каміння, стіни пам'яті, яка виготовлена з надмогильних плит зі зруйнованого єврейського цвинтаря у Раві-Руській. На території за стіною пам'яті теж складено кілька десятків розбитих надмогильних плит.⁶⁵

⁶⁴ Меморіальний музей тоталітарних режимів. Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://m.facebook.com/TerritoryTerror/photos>

⁶⁵ Тарас Левко, газета «Прикордоння» №8 (67) від 18 липня 2015 року.

Концентраційний табір № 325 в Раві-Руській.

Світлої пам'яті родина Ліберманів⁶⁶

⁶⁶ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Rava-Ruska/rav011.html>

«Час гризе і пожирає все, крім спогадів, і єдине, що стоїть на заваді часу, – це написане слово. Давайте всі разом жити єврейською Равою-Руською: її сміх і сльози, її любов і співчуття, її доброта, її мрії, її прагнення і

**Євреї працюють у
Рава-Руському гетто.**

Джерело: deathcamps.org

весь її барвистий шарм, її фантазії та надії, невинність її жінок і краса її дітей, простота її прекрасних дочок і вірність її талановитих молодих людей, які були вірні іншим, своїм родинам і своїй нації, приємні мелодії знавців Тори Бейт-Га-Мідраша, Клойза і Клойзеля, співи добросердечних хасидів, звуки читців і канторів у п'ятницю ввечері та на свята, очищення та занурення в гіркі сльози чоловіків, жінок і дітей, коли брами відкривалися та закривалися напередодні Йом Кіпур. Звичайно, все це проникло в наш мозок і поглинулося клітинами нашої пам'яті. Тепер ми повертаємо досвід, картинки та персонажів, все матеріалізується та живе в момент свого виникнення».⁶⁷

Відкриття меморіалу жертвам Голокосту. Рава-Руська, 2015 р.

⁶⁷ Професор Зейнвель Ліберман Моє місто і моя родина, яких більше немає. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Rava-Ruska/rav011.html>